

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ҚЎЛЁЗМАЛАР ИНСТИТУТИ

ЭРҚИН АҲМАДХУЖАЕВ

ГАДОЙЙ
(ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ МЕРОСИ)

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ – 1978

Э. Аҳмадхўжаев. *Гадоний* (Ҳаёти ва ижодий мероси).
Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1978, 110 бет.

Бу тадқиқотда XV асрда яшаб ижод қилган Мавлоно Гадоний девонининг тақдири, лирик мероси ва унинг тавсифи, у яшаган давр ва ҳаётига оид маълумотлар ҳамда шоир лирикасининг тематикаси ва ундаги асосий образлар таҳлил қилинади.

Китоб олий ўқув юртлари филология факультетларининг талабалари, аспирантлар, шунингдек ўзбек адабиёти тарихи билан қизиқувчи барча китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби,
филология фанлари доктори,

профессор *ХАМИД СУЛАЙМОН*

А $\frac{70202-00}{355(06)-78}$ 100-78

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1978 й

КИРИШ

Тарихда XV аср ўзбек адабиётининг сермахсул, ривожланган даврларидан бўлиб, бу даврда Мовароуннаҳр ва Хуросонда дунёвий руҳдаги адабиёт юксалиб, унинг ўнлаб намояндалари ўз асарлари билан адабиётимизни бойитдилар ва кишилиқ маданияти тараққиётига муносиб ҳисса қўшдилар.

Бу даврда адабиёт, санъат ва умуман ижтимоий ҳаётда илғор ижобий анъаналар, ғоялар, оқимлар, қарашлар билан бир қаторда илм-фанга, маданиятга, адабиётга бутунлай зид бўлган ўта реакцион, таркидунёчилик руҳидаги таълимотлар ҳам мавжуд эди. Улар халқ орзу-умидларини куйлаган дунёвий йўналишдаги адабиёт вакилларига, умуман, маънавий ҳаётнинг барча соҳаларига ўз таъсирларини ўтказишга зўр бериб ҳаракат қилардилар. Шунинг учун ҳам ҳар бир санъаткорнинг ижодини уни ўзи яшаган замондан, тарихий шароитдан ажратиб олиб ўрганиш мумкин эмас. Чунки унинг асарларида давр руҳи, таъсири у ёки бу даражада акс этади. Бу даврнинг илғор йўналишдаги адабиётини марксизм-ленинизм таълимоти ва илмий методологиясига асосланиб, танқидий ҳолда ўрганишимиз зарур. Айниқса доҳиймиз В. И. Лениннинг ўтмишда яратилган миллий маданиятга, адабий меросга қандай муносабатда бўлиш ва ундан қандай фойдаланиш ҳақидаги қимматли кўрсатмаларига амал қилиб бу таълимот бутун иш жараёнида диққат-эътиборимизда бўлиши зарур. В. И. Ленин бу ҳақда ғоят муҳим қондани илгари суриб, шундай деган эди: «... ҳар бир миллий маданиятдан унинг *фақат* демократик ва социалистик элементларинигина оламиз, биз уларни *фақат* ва *мут-*

лақо ҳар бир миллатнинг буржуа маданиятига, буржуа миллатчилигига зидма-зид оламиз»¹.

Чет эл босқинчилари халқимизни аёвсиз талаш билан чекланмай, миллий маданиятимизни ҳам ваҳшийларча вайрон қилиб, маданий бойликларни, санъат асарларини ташиб кетдилар. Маҳаллий феодаллар, калтабин ҳоким шахслар эса уларнинг қадрига етмадилар. Натижада ўзбек халқининг таниқли шоирлари, олимлари яратган қанчадан-қанча нодир асарларнинг кўп қисми йўқолиб кетди ёки бўлмаса хорижий мамлакатларга олиб кетилди. Бизгача етиб келган асарларнинг кўпчилиги тўлиқ бўлмай, уларни ижод қилган шахсларнинг номи эса турли тарихлар, баёзлар, тазкиралардагина сақланиб қолган, холос.

Шунингдек, Ўзбекистонда нашр ишининг жуда кеч, яъни 1867 йилда вужудга келганлиги сабабли кўп китоблар фақат қўлда котиблар томонидан жуда оз нусхада кўчирилиб кўпайтирилган ва натижада ўзбек халқи ижодкорлари асарларининг бизгача мукаммал равишда етиб келишига салбий таъсир кўрсатган эди.

Халқимиз томонидан кўп асрлар давомида яратилган маданий бойликлар, санъат асарлари совет давридагина илмий жиҳатдан чуқур ўрганилди. Шоирларимизнинг ёзиб қолдирган дурдона асарларини кўз қорачигидек ардоқлаб сақлаш, тўплаш, қидириб топиш, улар устида илмий тадқиқот ишлари олиб бориш, уларни қайта-қайта нашр қилиб кенг халқ оммасини баҳраманд қилиш, чинакамига халқ мулкига айлантириш фақат бизнинг замонамиздагина кенг йўлга қўйилди.

Бироқ кейинги йилларда эришилган ютуқларга қарамай ўрта аср туркий адабиётининг айрим асарлари ҳали илмий жиҳатдан жиддий текширилгани, ҳатто нашр этилгани йўқ. Уларнинг айримлари бизгача нодир қўлёзмалар ҳолида етиб келган.

Ўтмиш маданий меросимизнинг бу нодир намуналарини илмий тадқиқ этиб уларни нашр қилиш ўзбек совет адабиётшунослиги олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Октябргача бўлган ўзбек адабиёти тарихи ва унинг бадний сўз санъати ривожига маълум ҳисса қўшган ҳар бир вакилининг ҳаёти ва ижодини ўрганиш, улар-

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 24-том, 139—140-бетлар.

нинг адабиётни ривожлантиришда тутган ўрнини аниқлаш ҳозирги ўзбек совет адабиётшунослигида муҳим аҳамиятга эгадир. Гадоий ҳам ўзбек адабиётининг ривожига ҳисса қўшган, алоҳида ўрганишга лойиқ ана шундай шоирлардандир.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, кўпгина илмий тадқиқотларда Атоий, Саккокий, Лутфий, Амирий, Яқиний, Ҳайдар Хоразмий каби шоирлар билан бирга, умумий тарзда, Гадоий номи ҳам тилга олиб ўтилсада, унинг ҳаёти ва ижоди алоҳида, яхлит бир илмий тадқиқот объекти сифатида ўрганилмади. Шоирнинг ғазаллар девонининг қўлга киритилиши юқорида айтилган вазифани рўёбга чиқариш — Гадоийнинг ҳаёти ва адабий меросини, ижодини атрофлича ўрганиш ва кенг оммага етказиш, унинг ўзбек адабиёти тарихидаги муносиб ўрнини, қўшган ҳиссасини белгилаш юзасидан кенг тадқиқот олиб бориш имконини яратди².

Ушбу китобда ўзбек адабиёти тарихининг Лутфий, Атоий, Саккокий каби забардаст сўз санъаткорлари билан бир сафда турган, ўзбек адабий тилининг юксалишига муҳим ҳисса қўшган, дунёвий севгини куйлаган, XV асрнинг йирик ғазалнависларидан Мавлоно Гадоийнинг ҳаёт йўли ва ижодий меросини алоҳида ўрганиш масаласи асосий мақсад қилиб қўйилади.

Шоирнинг номи бизга фақат Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» ва «Муҳокаматул-луғатайн» асарлари орқалигина маълум эди. Бундан ташқари унинг ғазаллар девони Париждаги «Миллий кутубхона»да сақланаётганлиги ҳақидаги маълумотга ҳам эга эдик. Гадоий ижодини илмий жиҳатдан ўрганиш, унинг ўзбек адабиёти тарихидаги ўрнини белгилаш борасида бирмунча ишлар қилинди. Чет эл олимларидан М. Ф. Кўпрулу³, Э. Блоше⁴, А. Бомбачи⁵, Я. Экман⁶,

² И. Ахмедходжаев. Жизнь и творчество поэта Гадои, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1972.

³ M. Fuat Köprülü, Dokuzuncu ve onuncu asırlardaki Çagatay sairleri, «Turk Yurdi», seri I, 1330/1914; Çagatay edebiyati, — «Islam ansiklopedesi», 3-cilt, 24-cüz, Istanbul, Maarif matbaasi, 1945, 270—323-s.

⁴ E. Blochet, Catalogue des manuscrits turcs, 1932, № 981, 966—161a varaқ.

⁵ Alessio Bombaci, Storia della letteratura turca, Milano, 1956, 127-s.

⁶ J. Eckmann, Çagatay dili örnekleri II. Gedai divanından parçalar, Istanbul universitesi Edebiyat Fakültesi, «Turk dili ve ede-

Ўзбек совет олимларидан С. Фаниева⁷ ва Э. Р. Рустамов⁸ кабилар ўзларининг айрим хабар, мақола ва ўзбек адабиёти тарихига бағишланган илмий тадқиқотларида Гадоий ва унинг ижодига ҳам алоҳида ёки ўрни билан тўхталиб, шоирни XV аср ўзбек адабиётининг Лutfий, Атоий, Саккокий каби йирик сўз усталаридан эканлигини тўғри эътироф этдилар.

Мавлоно Гадоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганиш ҳамда бадий меросидан намуналар нашр этиш ва лирикаси устида олиб борилган илк тадқиқотлар шоир ижодини, бадий маҳоратини ҳар жиҳатдан қамраб ололмаганлиги табиийдир. Гадоийнинг 50 та шеъри 1960 йилда Туркияда, 48 та шеъри 1965 йилда Ўзбекистонда босилди, 1971 йилда эса Блумингтон (АҚШ)да шоирнинг девони тўлиқ нашр этилди ва нихоят 1973 йилда Тошкентда ҳам шоир девони тўлиқ чоп қилинди⁹. Бу нашрга 1970 йилнинг март ойида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Ҳамид Сулаймоннинг ташаббуси билан олинган Парижда сақланаётган Гадоий девонининг микрофильми асос қилиб олинди¹⁰.

Мазкур иш бу соҳадаги дастлабки қадам бўлганлиги сабабли айрим хато ва камчиликлардан ҳам ҳоли эмаслиги табиийдир.

biyati, dergisi», Istanbul Edebiyat Fakültesi matbaasi, cilt X, I Eylül 1960, 65—110-s.; The Divan of Gada'i. Edited by Janos Eckmann. (Indiana University Publications, Uralic ind Altaic Series, vol. 113), pp. v. 538, Bloomington, Indiana University; The Hague, Mouton, 1971.

⁷ С. Фаниева. Шоир Гадоий, «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1 сентябрь 1962, № 70 (686); Гадоий. Шеърлар, «Тошкент» бадий адабиёт нашриёти, 1965 (Нашрга тайёрловчи ва сўз боши автори С. Фаниева); «Яна Гадоийнинг қасидаси ва «Мажолисун-нафоис»нинг ёзилиш тарихи тўғрисида», «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1972, 5-сон, 53—56-бетлар.

⁸ Э. Р. Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV века, ИВЛ, М., 1963; Некоторые вопросы сравнительного изучения узбекской литературы XV века с другими восточными литературами (тюркская и персидско-таджикская), Докт. дисс., М.—Ташкент, 1966; «Гадоийнинг бир қасидаси ва «Мажолисун-нафоис»нинг ёзилиш тарихи», «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1967, 2-сон, 36—41-бетлар.

⁹ Гадоий. Девон. Нашрга тайёрловчи ва сўз боши автори Эркин Аҳмадхўжаев, масъул муҳаррир Ҳамид Сулаймон. Фафур Ғулom номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1973.

¹⁰ Биз бу ўринда профессор Ҳамид Сулаймонга ўзимизнинг миннатдорчилигимизни билдирамиз.

ГАДОИЙ МЕРОСИНИ УРГАНИШ ТАРИХИДАН

Гадойининг ҳаёти ҳамда ижодига оид маълумотлар, манбалар йўқолиб кетган ёки жуда кам сақланиб қолган бўлиб, айниқса унинг ғазаллар девони мамлакатимиздан ташқарида ва ягона нусхада бўлганлиги туфайли яқин йилларгача илмий жамоатчилик эътиборидан четда қолиб келди. Шоир ва унинг ижоди ҳақида биринчи ва жуда қимматли маълумот ва баҳони улуғ шоир Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» ва «Муҳокаматул-луғатайн» асарларида ёзиб қолдиргандир. Навоий бу асарларида кўп шоирлар қатори юксак санъаткор Гадой ижоди ҳақида ҳам ҳолисона, объектив баҳо беради. У ўз тазкирасида ҳар бир шоир ижодидан намуналар келтирганда уларнинг ижодлари учун ниҳоятда характерли бўлганларини келтиради. Бу ҳақда Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»нинг муқаддимасида шундай таъкидлаб ёзади: «...ҳар қайсисининг натойижи таъбидин бирор нима нишона йўсунлуқ ёзилғай»¹. Бу фикр шоир Гадой ижодига ҳам алоқадордир.

Алишер Навоий форс-тожик шоирларидан Абдураҳмон Жомий, Амир Шайхим Суҳайлий, Мавлоно Биноий, Мавлоно Бадриддин Ҳилолий ва бошқалар ижодига юксак баҳо бериб, «Мажолисун-нафоис»нинг учинчи мажлиси муқаддимасида шундай ёзади:

«Алар зикридаким, ҳоло замон саҳойифида маоний абкори аларнинг дақиқ таъблари ҳуллабофлиғидин назм либоси княдур ва назм либоси аларнинг амийқ зеҳнларини мўй шикофлиғидин санъат ва салосат, нақш ва ни-

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ҷн беш томлик, «Мажолисун-нафоис», 12-том, Тошкент, Фафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1966, 7-бет.

горе топадурким, баъзининг мулозаматиға мушарраф ва сарбаланд ва баъзининг мусоҳабатидин хушнуд ва баҳраманддурбиз»². Навоийнинг бу баҳоси шу учинчи мажлисда тилга олинган Гадой ижоди учун ҳам бево-сита тааллуқлидир. Мавлоно Гадой ўзининг ажойиб ғазаллари билан Алишер Навоийдек буюк замондошининг самимий ҳурматиға сазовор бўлди.

Алишер Навоий ўзининг бу табаррук ёшлик замондошининг ғазаллари Абулқосим Бобир замонидеъ халқ орасида шуҳрат қозониб, машҳур бўлиб кетганлигини ҳамда ўзининг унга бўлган чуқур ҳурмати, муҳаббатини «Мажолисун-нафоис»да алоҳида таъкидлаб ёзади:

«Мавлоно Гадой — туркигўйдур, балки машоҳирдиндур. Бобир Мирзо замонида шеъри шуҳрат тутти, бир навъи айтур³ ва унинг машҳур матлаъларидин бири будурким:

Оҳким, девона кўнглум мубтало бўлди яна,
Бу кўнгулнинг илгидин жонға бало бўлди яна.

Мавлононинг ёши тўқсондин ўтубдур. Бу матлаъ анинг-дурким:

Дилбаро, сенсиз тириклик бир балои жон эмиш,
Ким анинг дарди қошида юз ўлум ҳайрон эмиш»⁴.

Алишер Навоий бу ўринда ўзининг Гадойга бўлган самимий ҳурматининг ифодаси сифатида шоирнинг номиға мавлоно сўзини қўшиб ёзади. Бизға равшанки, бу ердаги мавлоно сўзи рутба, яъни классик адабиётимизда замонасининг энг кўзга кўринган, машҳур олим ва фозил кишиларига нисбатан бўлган ҳурматни ифода-ловчи, юксак мартаба, даражани англатувчи сўзидир.

Навоий юқоридаги қисқа маълумот орқали Гадой ижодининг муҳим бир томонини, ўзбек адабий тили (яъни туркийгўйлигини) ҳамда шеърятини, ғазалчилигини ривожлантиришда ўйнаган ролини очиб берган ва шоир ижоди учун ниҳоятда характерли бўлган икки байтни келтириш билан унинг қиёфасини, ижодини ўқувчи кўз ўнгида ёрқин гавдалантира олган.

² Алишер Навоий. Уша асар, 70-бет.

³ Я. Экманда бу қуйидагича берилган: «Мавлоно Гадой — улуғ шоир, туркийда ёзади. Бобир Мирзо замонида шеъри шуҳрат тутди. У фақат биргина адабий формадан фойдаланади..» (Қаранг: Janos Eckmann. The Divan of Gada'i, 1971, 2-бет).

⁴ Алишер Навоий. Уша асар, 108-бет.

Кейинчалик Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» асарида ўша даврнинг машҳур туркигўй шоирлари ҳақида сўз юритиб, шоир Гадоийни ҳам улар билан бир қаторга қўяди ва унинг ажойиб шеърларини мақтайди, холис баҳо беради:

«...Хулугохон замонидин султони соҳибқирон Темур Қўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳрух Султоннинг замонининг охиригача турк тили билан шуаро пайдо бўлдилар. Ва ул ҳазратнинг авлод ва аҳфодидин ҳам хуш табъ салотине зухурға келди: шуаро Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий⁵ ва Яқиний ва Амирий ва Гадоийдеклар»⁶.

Навоийга қадар ўзбек тилида ажойиб асарлар ёзган машҳур ижодкорлар қатори Гадоий ҳам ўз ижоди билан кейинги давр ўзбек поэзиясининг ажойиб муваффақиятларини, энг аввало Алишер Навоийдек гениал сўз устасининг етишиб чиқишига муҳим ҳисса қўшган шоирлардандир. Алишер Навоийнинг Гадоий ҳақида берган юқоридаги баҳолари бунинг исботидир. Шунингдек, Навоий илк ижод эта бошлаган пайтларида шоир Гадоий ҳаёт бўлиб Навоий у билан Бобир Мирзо саройида бирга хизмат қилган, ҳамсуҳбат бўлган⁷. Улар бир-бирлари билан учрашиб, ижодлари билан яқиндан танишганлар.

* *
*

Алишер Навоийдан кейин яратилган тазкиралар, тарихлар ва бошқа манбаларда Гадоийнинг ҳаёти ва ижодига алоқадор бўлган бирорта ҳам маълумотни ҳозирча учратмадик. Фақат 1900 йиллардан кейин Гадоий ва унинг ижоди ҳақида жуда қисқа маълумотлар чет элларда ва Совет Иттифоқида нашр этилган илмий мақола ҳамда қўлёзмалар каталогига, журнал саҳифаларида пайдо бўла бошлади. Лекин улар ҳам Алишер Навоий келтирган маълумотларни такрорлаш биланги-

⁵ Муқимий — Навоий билан замондош бўлган Ҳирот шоирларидан. Ҳозирча бу шоирнинг асарлари топилган эмас.

⁶ Алишер Навоий. Асарлар, Ҳн беш томлик, 14-том, Тошкент, Гафур Ғулум номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967, 128-бет.

⁷ Э. Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV века, стр. 62, 65.

на чекланиб, шу асосда Гадоний тўғрисида баъзи бир фикр-мулоҳазаларини баён қилганлар.

Гадоний ҳақида Навоийдан сўнг маълумот берувчилардан бири, ҳозирча бизга маълуми таниқли турк адабиётшунос олими Муҳаммад Фуод Кўпрулу бўлиб, у 1914 йилда ёзилган «Dokuzuncu ve onuncu asirlardaki Çağatay şairleri» («Тўққизинчи ва ўнинчи асрлардаги Чигатой шоирлари») ⁸ номли мақоласида шоир Гадоний номини ҳам зикр этиб, у Навоийнинг «Муҳокаматул-лугатайн» асарида келтирилган Гадоний ҳақидаги маълумотгагина таянади.

Яна М. Ф. Кўпрулу 1945 йилда «Ислом энциклопедияси»да «Чигатой адабиёти» номли каттагина мақола эълон қилди ⁹. Кўпрулунинг бу мақоласида келтирилган маълумотлар ҳақида Я. Экман шундай ёзади:

«Кўпрулу ўзининг 1945 йилда «Ислом энциклопедияси»да нашр қилинган Чигатой адабиёти тарихи ҳақидаги мукамал мақоласида бизнинг шоиримиз (яъни Гадоний—Э. А.) ҳақида кўпроқ маълумот беради. Кўпрулунинг ўзи Гадонийнинг «Девон»ини кўрган эмас. Унга Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»и ва Блошенинг катологи манба сифатида хизмат қилган. Биз унинг мақоласидан қуйидаги қизиқ ремаркани топдик. Биз шундай хулосага келишимиз мумкинки, шоир ўзининг узоқ йиллик ҳаётида бошқа асарлар ҳам ёзган, айниқса улар ҳақидаги айрим фрагментлар баъзи бир эски Чигатой лугатларида сақланганлиги кўрсатилади». Афсуски, Кўпрулу ўзининг шундай хулосага келишига асос бўлган манбаларни кўрсатмайди» ¹⁰.

Кўпрулу мақоласида келтирилган Гадонийнинг бошқа асарлари ҳам борлиги ҳақидаги эслатма гоят диққатга сазовордир. Келгусида унинг топилиши шоир ижодининг бошқа кўпгина қирраларини очишга имкон беради.

Гадонийнинг бошқа асарлари борлиги ҳақидаги Кўпрулунинг бу тахминлари тўғрилигини қуйидаги фактлар ҳам тасдиқлайди. Кейинги йилларда олимларнинг синчковлик билан олиб борган изланишлари натижаси-

⁸ M. Fuat Köprülü. Dokuzuncu ve onuncu asirlardaki Çağatay şairleri, Журн. «Turk Yurdi», seri I, 1330/1914.

⁹ M. Köprülü, Çağatay edebiyati, — «Islam ansiklopedisi», 3-cilt, 24-cüz, İstanbul, Maarif matbaasi, 1945, 270—323-s.

¹⁰ Janos Eckmann. The Divan of Gada'i, 1971, 4—5-бетлар.

да XV аср ўзбек адабиётига доир бир неча қимматли манба ва ҳужжатлар аниқланди ва илмий жамоатчилик эътиборига ҳавола қилинди. Ана шундай қимматли манбалардан бири машҳур адабиётшунос олим ва шоир Фахрий Ҳиротийнинг «Радойифул-ашъор» номли тақрирасининг кейинги асрларда кўчирилган мукамалроқ нусхаси Тожикистоннинг Конибодом шаҳридан топилди. Уни Ленинобод Давлат педагогика институтининг профессори Э. Шодиев қўлга киритди ва бу ҳақда «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 1971 йил 1-сонида хабар берди. Бу тўпламга 200 га яқин шоирларнинг форсий ғазаллари, жумладан, XV асрнинг иккинчи ярми, XVI асрнинг бошларида яшаган ўзбек шоирларидан Мавлоно Лутфий, Амирий, Яқиний, Убайдий, Ҳусайний (Султон Ҳусайн Бойқаро), Заҳриддин Бобир, Муҳаммад Солиҳ кабиларнинг форсий ғазаллари билан бир қаторда Гадойининг ҳам форсий ғазали киритилганлиги маълум бўлди. Тўпламнинг 140—141-варағида Мавлоно Гадойининг форсий ғазали мавжуд¹¹.

Чашмони ман зи ашк дамодам чу лолаҳо
 Доранд аз фироқи ту пурхун пиёлаҳо.
 Набвад ғизоларо чу ба чашми ту нисбате,
 Айни хатост нисбати ўро ғазолаҳо.
 Килки қазо ба сафҳайи он рўйи дилкушо.
 Аз мушки тар навишта ба ҳўбй рисолаҳо...¹²

Мазмуни:

Кўз ёши билан тўлган менинг кўзларим дам-бадам лолаларга
 ўхшаб кетади;
 Сенинг фироқингда бу лолаларнинг пиёлалари қон билан
 тўлатилган.
 Кийик кўзларининг сенинг кўзларингга нима алоқаси бор?
 Кимки сенинг кўзларинг уникага ўхшайди деса, жуда катта
 хато қилади.

У гўзалнинг юзи саҳифасига тақдир қалами
 Унинг гўзаллиги рисоласини ҳўл мушк билан ёзиб қўйган.

Демак, Гадой ўзбек тилида қандай гўзал ғазаллар яратган бўлса, форс тилида ҳам шундай зўр маҳорат билан ғазаллар битган замонасининг сермахсул санъаткор шоирларидан бири эканлиги шубҳасиздир.

¹¹ А. Ҳайитметов. Ҳаётбахш чашма, Фафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974, 125—126-бетлар.

¹² Фахрий Ҳиротий. Радойифул-ашъор, 140—141-варақлар. Бу парча Э. Шодиевнинг қўлидаги қўлёзма асосида А. Ҳайитметовнинг китобида келтирилган. Қаранг: А. Ҳайитметов. Ҳаётбахш чашма, 1974, 126-бет.

Фахрий Хиротийнинг «Радойифул-ашъор» тазкирасига XV асрнинг II ярми ва XVI аср бошларида яшаган ўзбек шоирларининг киритилганлиги факти ҳам Гадоийнинг XV аср охиригача яшаганлигини яна бир бор исботлайдиган қўшимча далилдир.

Қўпрулу юқорида номи зикр этилган мақоласида Гадоийнинг тахаллусини қуйидагича изоҳлайди: «Гадоий тахаллусига кўра у суфизмга мойилдир, бу Абулқосим Бобир саройида бўлган тенденцияга мосдир»¹³. Бироқ Гадоийнинг шеърлари Қўпрулуни бу фикрини қувватламайди. Бизнингча, шоир асарларидаги «Гадоий» тахаллуси оддий халқдан чиққан, меҳнаткаш, умуман халқ вакили маъносини билдиради. Гадоий шеърлари дунёвий руҳдаги асарлардир. Мақолада Э. Блоше каталогидagi маълумотлар такрорланади ва шоирнинг адабий қудрати, ижоди ҳақида ҳеч нарса дейилмайди.

Эдгар Блошенинг машҳур турк қўлёмалари киритилган каталогида шоир Гадоийнинг ҳам бир қўлёмма девони мавжудлиги ва у ҳозирги кунда Париждаги «Bibliothique Nationale» («Миллий кутубхона»)да сақланаётганлиги ҳақида хабар берилади¹⁴.

Италия туркшунос олими Алессис Бомбачининг 1956 йилда нашр этилган «Storia della letteratura turca» («Турк адабиёти тарихи») ¹⁵ номли китобида Навоийдан олдин яшаб ижод этган лирик шоирлар орасида Гадоийнинг фақат номи тилга олинади, холос.

Гадоийнинг адабий меросини нашр этиш ва танқидий ўрганиш ишини бундан ўн саккиз йил илгари Я. Экман бошлаб берди. У томонидан шоирнинг Париж «Миллий кутубхонаси»да сақланаётган девонидан парчаларнинг нашр қилиниши ўзбек классик адабиёти тарихидаги Гадоий ижодининг аҳамиятига биринчи бор мутахассисларнинг диққатини жалб қилди.

Гадоийнинг ижоди ҳақида анча кенгроқ маълумотни бизга туркшунос олим Янош Экман беради. У 1960 йилда Туркияда нашр этиладиган «Turk dili ve edebiyati»

¹³ М. Кўргүлү, Çagatay edebiyati, «Islam ansiklopedisi», 1945, 270—323-s.

¹⁴ E. Blochet, Catalogue des manuscrits turcs, 1932, № 981, 96б—161а варақ. Қўлёмма биринчи қисмида шоир Лутфийнинг девони бор.

¹⁵ Alessio Bombaci, Storia della letteratura turca, 1956, 127-s.

журналида «Çağatay dili örnekleri II. Gedai divanından parçalar» («Чигатой тили намуналари II. Гадой девонидан парчалар»)¹⁶ сарлавҳаси остида кичик сўз боши билан бирга шоирнинг девони қўлёмасига кирган шеърларидан элликтасини, яъни 48 ғазал, I қасида ва I мустазодини эълон қилди. Я. Экман ўз сўз бошида Гадойнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида тўхталиб, унинг яшаган даврини аниқлашга ҳаракат қилади, ўзигача чет эл матбуотида эълон қилинган Гадой ҳақидаги умумий маълумотларни баён қилади. У шоирнинг девони билан танишгач, Гадойнинг услуби табиий, зўр, қудратли шоир эканлиги, асарларининг тили ғоят содда ва аруз вазнини яхши эгаллаганлигини қайд этади. Экман Гадой ўша даврнинг анъанавий йўлидан бориб, севги мавзудида ғазаллар ёзиб, севгилисининг гўзаллиги, нози ҳамда умидсиз ошиқни тараннум этган деб ёзади. Гадой ижодининг ягона тематикаси фақат бахтли ва бахтсиз севгини куйлашдан иборат деб талқин қилади. Гадой девони билан дастлаб танишган Экман Гадой ижодини бир ёқлама баҳолаган. Бу ҳақда биз шоир ижодини таҳлил этиш жараёнида тўхталамиз.

Юқориди санаб ўтилган мақола ва асарларда Гадой ҳақида баъзи аҳамиятли фикрлар ва фактлар баён этилган бўлса-да, асосан Алишер Навоий асарларидаги маълумотлар такрорланади. Я. Экман бундан бирмунча мустаснодир. Лекин у Гадой ғазалларининг байтлар сонини белгилашда хатога йўл қўйган, шоир ижодига доир кўпгина масалалар унинг эътиборидан четда қолган.

Ўзбек совет адабиётшунослари томонидан ҳам кейинги йилларда, шоир Гадойнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш соҳасида бир қатор ишлар қилинди. Жумладан, филология фанлари кандидати Суйима Ғаниева 1962 йилда «Ўзбекистон маданияти» газетаси саҳифасида «Адабиётимиз тарихидан» рубрикаси остида «Шоир Гадой»¹⁷ номли мақола эълон қилди. Мақола муаллифи Гадойнинг ижоди ҳақида фикр юритиб, уни ўша давр маданияти осмонида порлаган юлдузлардан

¹⁶ J. Eckmann, Çağatay dili örnekleri II. Gedai divanından parçalar, «Turk dili ve edebiyati dergisi», cilt: X, 1 Eylül, 1960, 65—110-s.

¹⁷ Суйима Ғаниева. Шоир Гадой, «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1962, 1 сентябрь, № 70 (686).

бири, мероси эса ҳозиргача кўп жиҳатдан ўз жилосини йўқотмаган деб юксак ва жуда тўғри баҳо беради. С. Ғаниева яна Гадойй ижодининг бир қанча хусусиятлари устида сўз юритиб шоирни адабиётимиз тарихида муҳим из қолдирган, тақдирлашга сазовор сўз санъаткорларидандир деб тўғри хулоса чиқаради.

1965 йилда С. Ғаниева республикамизда биринчи марта Гадойй шеърларидан намуналарни (Я. Экман нашри асосида) тўплам ҳолида кичикроқ сўз боши билан нашр эттириб, халқимизни шоир шеърлари билан таништирди¹⁸. У сўз бошисида Гадойй ҳақидаги фикрларини ривожлантириб, шоир ғазаллари тилига юқори баҳо беради (Нашри ҳақида кейинроқда алоҳида тўхталамиз — Э. А.). С. Ғаниева 1972 йилда «Яна Гадоййнинг қасидаси ва «Мажолисун-нафонс»нинг ёзиллиш тарихи тўғрисида»¹⁹ номли мақоласида Гадоййнинг тўлиқ бўлмаган қасидасининг адресати ва шоирнинг қачон туғилганлиги ҳақида баҳс юритади. Олимлар коллективи томонидан ёзилган «Ўзбек адабиёти тарихи» китоби беш томлигининг энг қадимги даврлардан XV асрнинг II ярмигача бўлган қисмини ўз ичига олувчи биринчи томидан Гадоййга ҳам биринчи марта алоҳида ўрин берилиши ғоят диққатга сазовордир. Гадоййга доир қисмини филология фанлари кандидати С. Ғаниева ёзган²⁰.

Адабиётшунос, филология фанлари доктори Эргаш Рустамовнинг XV асрнинг биринчи ярмидаги ўзбек поэзиясини таҳлил қилишга бағишланган монографияси, докторлик диссертацияси ва мақоласида²¹ ўша давр ўзбек поэзиясининг бир қатор проблема ҳамда ма-

¹⁸ Гадойй. Шеърлар. «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти, 1965. (Нашрга тайёрловчи ва сўз боши автори Суййма Ғаниева).

¹⁹ Суййма Ғаниева. Яна Гадоййнинг қасидаси ва «Мажолисун-нафонс»нинг ёзиллиш тарихи тўғрисида; «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1972, 5-сон, 53—56-бетлар.

²⁰ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, I-том, Тошкент. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1977, 291—296-бетлар.

²¹ Э. Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV века, под редакцией Е. Э. Бертельса, ИВЛ, М., 1963; «Некоторые вопросы сравнительного изучения узбекской литературы XV века с другими восточными литературами (тюркская и персидско-таджикская)», Докт. дисс., М.—Ташкент, 1966; «Гадоййнинг бир қасидаси ва «Мажолисун-нафонс»нинг ёзиллиш тарихи», «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1967, 2-сон, 36—41-бетлар.

салаларини текшириш билан бирга Гадоийнинг ижоди-га хос айрим хусусиятларни ҳам ёритишга, очишга ҳаракат қилади. У шоир Гадоий XV асрнинг истеъдодли ўзбек ва форс-тожик шоирлари Лутфий, Саккокий, Атоий, Жомий, Бадриддин Ҳилолий, Алишер Навоийлар билан бирликда ғазални сарой поэзиясига хос бўлган схоластикадан сақлаб қолдилар ҳамда унга Рудакий, Саъдий, Ҳофиз ва Камол Хўжандий шеърларига хос бўлган ажойиб, мўъжизали кучни, қувватни қайтариб бердилар деб ёзади. У Гадоийнинг айрим ғазалларини Ҳофизнинг ғазаллари билан қиёслаган ҳолда таҳлил этади ва Гадоийнинг ўзига хос оригинал шоир эканлигини, ғазалларида дунёвий реал севгини куйлаганлигини таъкидлайди.

Юқорида баён қилинган маълумотларнинг ўзи ҳам Гадоийни замонасининг етук, ажойиб шоири эканлигини ва унинг ижоди атрофлича ўрганишга лойиқ эканлигини тасдиқлайди.

* *
*

Шоир Гадоийнинг адабий мероси шу кунгача ўзбек адабиётшунослигидагина эмас, балки чет эллар адабиётшунослигида ҳам махсус текшириш объекти сифатида етарлича ўрганилмагандир. Бизга фақат Алишер Навоийнинг асарлари орқалигина бу шоирнинг халқ орасида машҳур бўлганлиги ҳамда Навоий мисол келтирган икки ғазалининг матлаиғина маълум эди. Гадоийнинг адабий мероси, яъни ягона қулёзма девони сақланиб қолганлиги ҳақидаги маълумот юқорида айтилганидек Э. Блоше каталоги орқали бизгача етиб келган. Қуйида шоирнинг ана шу адабий мероси ҳақида сўз юритамиз.

Девондаги ғазаллар орасида шоирнинг бир мустазоди ҳамда темурий шаҳзода Халил Султонга бағишланган бош қисми тушиб қолган қасидаси ва беш қитъа ҳам ўрин олган. Шундай қилиб, девонда жами 237 шеър бордир. Булар Гадоийнинг салкам бир асрлик умри мобайнида яратилган сермазмун, жозибали ғазалларининг, яъни улкан адабий меросининг шубҳасиз бир қисми бўлиб, шоир дунёқарашини, турмуш воқеаларига бўлган муносабатини, руҳий кечинмаларини, унинг санъаткорлик маҳоратини, услубини, замондошлари ва

Ўзидан кейинги шоирларга қай даражада таъсир этганини аниқлашда ғоят қимматли манба ҳисобланади.

Бундан ташқари ленинградлик турколог олим, филология фанлари доктори А. М. Шчербак ўзининг «Грамматика староузбекского языка» («Эски ўзбек тили грамматикаси») номли китобида Лондондаги Британия музейида Add. 7914 (3146—321a) рақамли қўлёзмада шоир Яқинийнинг «Ўқ-ёйнинг мунозараси» асари бўлиб, унда шоир Яқиний ўқ ва ёй мунозарасини баён қилганда форс шоирларидан ташқари Атоий (318a), Саккокий (319б), Лутфий (319б) ва Гадоий (321a) асарларидан ҳам айрим байтларни мисол келтирган экан деб ёзади²². Лекин биз Яқиний асарида Гадоийдан келтирилган мисолларни учратмадик.

Шоирнинг адабий мероси асрлар давомида айрим ўзгаришларга учраб, дастлабки автор оригиналидан қисман фарқ қилиши ҳам мумкин.

Қуйидаги мисол бу фикримизга яққол далил бўлиши мумкин. Маълумки, Алишер Навоий «Мажолисуннафоис» тазкирасида Гадоийнинг қуйидаги матлаини мисол келтирган эди:

Ди л б а р о, сенсиз т и р и к л и к б и р б а л о и ж о н э м и ш,
Ким анинг дарди қошида юз ўлум ҳайрон эмиш.

Гадоий девонининг Париж нусхасида эса у 122a варақдаги ғазал матлаи бўлиб, у қуйидагича ёзилгандир:

Э й б е г и м, сенсиз т и р и л м а к б и р б а л о и и ж о н э м и ш,
Ким анинг дарди қошинда юз ўлум ҳайрон эмиш.

Бу ерда келтирилган фарқлар шуни кўрсатадики, Алишер Навоий бу байтни Гадоийнинг бизга маълум бўлмаган девонидан олган бўлиб, у девоннинг Париж нусхаси кўчирилгунига қадар ёки котиблар томонидан кўчирилаётганда шундай ўзгаришга учраган бўлса керак деб тахмин қилиш мумкин.

Шуни айтиш керакки, Гадоий Шарқ адабиётининг, классик адабиётимизнинг яна бошқа жанрларида ҳам ижод қилган, лекин улар ушбу девонига кирмай қолган бўлиши ҳам мумкин. Аммо бизгача етиб келган девонининг ўзиёқ Гадоийнинг ўзбек классик адабиётининг йирик намояндаси, ажойиб ғазалнавис, истеъдодли

²² А. Шчербак. Грамматика староузбекского языка, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1962, стр. 29.

шоир бўлганлигидан дарак беради. Унинг адабий меросини, ижодини ўрганиш эса ўзбек адабиёти тарихини бойитишга ишончимиз комилдир. Гадоий девонидаги дунёвий руҳда ёзилган ғазаллар ўзбек дунёвий адабиётининг ривожига қўшилган муҳим ҳиссадир.

Гадоийнинг адабий меросини ўрганганда унинг ижобий томонларини тан олиш билан бирга, шоир дунёқарашидаги қарама-қаршилик, тарихий чекланганлик каби ҳолатларни ҳам таҳлил этиш лозим бўлади.

* *
*

Юқорида айтилганидек, шоир Гадоийнинг XVI аср бошларида номаълум котиб томонидан кўчирилган лирик шеърлар девони — «Девони Гадо» бизгача етиб келганлиги ҳамда унинг Париждаги «Миллий кутубхона»нинг «Турк қўлёзмалари бўлими»да 981 рақамли инвентарь остида сақланаётганлиги ҳақида Э. Блошенинг каталогига хабар қилинади. Фахрий Хиротийнинг «Радойифул-ашъор» тазкирасидаги форсий ғазалидан келтирилган парчани ҳисобга олмаганда, биз тазкираларда, баёз, рисоаларда шоир Гадоийнинг яна бошқа асарлари, қўлёзмалари борлиги тўғрисида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз.

Маълумки, шу вақтгача бизда Гадоийнинг ижодини таҳлил қилишда иккинчи манбалар асосида иш олиб борилган эди, яъни Туркияда Я. Экман нашр эттирган Гадоий девонидан парчадан фойдаланишга тўғри келган эди. Гадоий ҳақида тадқиқот олиб борган филология фанлари доктори Э. Рустамов ва шоир ғазалларини китобча ҳолида ҳамда «Ўзбек адабиёти» беш томлигида намуналар сифатида нашр эттирган филология фанлари кандидати С. Ганиева ҳам шоир девони оригиналидан эмас, балки иккинчи манбадан фойдаланганлар.

Гадоий девони қўлёзманинг 966—161а варақларига жойлашган. Девоннинг фақат биринчи бетигина ранглик унвон билан зийнатланган.

«Девони Гадо» шоирнинг шахсан ўзи томонидан ёки бошқа бирор киши томонидан ёхуд бирор шахс фармони биланми ва қайси йилларда тузилганлиги маълум эмас. Гадоий девонининг сўнгги саҳифаси йўқолганлиги сабабли қўлёзmani кўчирган котибнинг номи, кўчирилиш

тарихи ва кўчирилган жойи (шаҳри) ҳамда қайси қўл-
лёмзадан кўчирилганлиги тўғрисида қатъий ҳукм чи-
қариш қийин. Шунингдек, қўлёмза бунгача қайси жой-
да ва кимнинг қўлида, қачон сақланганлиги ҳам маъ-
лум эмас. Аммо хат услуби, қоғози ва бошқа палеогра-
фик белгиларига кўра, асар XVI аср охири ёки XVII
аср бошларида Бухорода кўчирилган бўлса керак деб
тахмин қилиш мумкин²³.

Профессор Ҳамид Сулаймоннинг айтишича, қўлём-
манинг қоғози юпқа, шалдиروق, новвот рангли бўлиб,
текст ўрта даражадаги равон настаълиқ хатида қора
сиёҳ билан битилган. Девон бошидан охиригача бир ко-
тиб қалами билан кўчирилган. Қўлёмза саҳифалари
мукаммал ва жуда яхши сақланган. (Девоннинг сўнги
саҳифаси бундан мустасно). Қўлёмза безаксиз чарм
муқовага олинган.

Девон муқовасининг бир оз доғ қоплаган биринчи
бетининг юқори қисми чап томонига йирик ёзувда уч
қатор қилиб

ديوان لطفى و ديوان كدا بلسان چغتايى

(«Девони Лутфий ва девони Гадо балисони чигатоий») деб ёзиб қўйилган. Унинг тагида эса Париж «Миллий кутубхона»сининг думалоқ муҳри босилган ҳамда қўл-ёмзанинг турк қўлёмзалар бўлимидаги инвентарь рақами (Supplement Turc 981) ёзилган (Гадойий девони қўлёмзасининг охириги 161а варағида ҳам худди шундай думалоқ муҳр бор). Қитоб муқовасининг охириги тўртинчи бетига ҳам яна қўлёмзанинг инвентарь рақами ва унинг 161 варақдан иборат эканлиги қайд этилган ҳамда унинг остида «26 апрель 1900» деб ёзилган оқ қоғоз ёпиштирилган бўлиб, бу бизнингча, қўлёмзанинг Э. Блоше каталогига киритилиши тарихи бўлиши ёки қўлёмзанинг «Миллий кутубхона»га олиб келинган даврига ишора бўлса керак. Девон қўлёмзасида текст икки устунга, айрим ҳолларда мақтаълар икки устун остига жойлашган. Барча текст жадвал ичига олинган. Қўлёмзанинг ҳар бир саҳифасидаги байтлар сони 11—13 тадан бўлиб, 11 байтли саҳифалар асосий кўпчилик-

²³ Парижда илмий командировкада бўлган вақтида девон қўл-ёмзаси асл нусхаси билан шахсан танишган профессор Ҳамид Сулаймон ана шундай хулосага келади.

ни ташкил қилади. Китоб қўлёзмасининг ўлчови 10×16,8 см; текст ўлчови 7,8×11,5 см.

Девонда текст бошланувчи варақнинг юқори қисмида зарҳал лавҳа ўртасига «Девони Гадо» (ديوان گدا) деб йирик қалин ҳарфлар билан ёзиб қўйилган. Умуман қўлёзма безаксиз, варақ, жадваллари ҳалсиз, оддий.

«Девони Гадо»нинг 1476 варағи ҳошиясига қиялатиб йирик ҳарфлар билан اونوتما — «Унутма» радифли ғазал номаълум шахс томонидан ёзилган. У шу қўлёзманинг 986 варағидаги «Унутма» радифли ғазалнинг айнан ўзидир. Қўлёзманинг 111а, 113а, 122а, 122б, 125аб варақлари ҳошиясида шу саҳифалардаги ғазалларга тегишли айрим ёзувлар (сўзлар) учрайди.

Қўлёзманинг тўлиқлигини ва варақларнинг изчиллигини аниқлашга ёрдам берувчи пойғир ҳамма варақларда аниқ берилган. Қўлёзма саҳифалари, афтидан у, кейинчалик Париж «Миллий кутубхонаси»га келиб тушгандан сўнг кутубхона ходимлари томонидан сиёҳ билан рақамланган бўлса керак.

«Девони Гадо» қўйидаги байт билан бошланади:

Эй «Қуллиллоҳумма молик мулки» ичра подшоҳ,
Бирлигинг исботи учун икки оламдур гувоҳ²⁴.

Ва ниҳоят у қўйидаги қитъа билан якунланади:

Чун борур бўлсам ёвуқроқ қошиға,
Шум рақиби беҳақиқат келма дер.
[Агар] қилсам шаккар эрниндин савол
Мен Гадоға лутфи бирла келма дер²⁵.

Шуни айтиш керакки, қўлёзма ва унинг муқоваси реставрация бўлмай яхши сақланган. Қўлёзмада варақларнинг умумий сони 161 та ёки 320 саҳифа бўлиб, шундан «Девони Гадо» 65 варақни ёки 130 саҳифани (бир варағи лавҳа) ташкил этади. Бу қўлёзма анча қадимий бўлиб каллиграфик сифати бирмунча юқоридир. Биз юқорида Гадоийнинг девони Лутфий девони билан бирга китоб ҳолига киритилганини айтган эдик. Лутфийнинг бу қўлёзма девонининг умумий ҳажми 95 варақдан иборат бўлиб, унинг таркибига шоирнинг ғазал, қасида, рубоий, туюқ, қитъа, фард жанрларида

²⁴ «Девони Гадо», Қўлёзма, 966 варақ.

²⁵ Уша қўлёзма, 161а варақ.

ёзилган лирик асарлари киритилган. Девондан Лутфийнинг 313 ғазали, 1 қасидаси, 54 та тўртлиги (рубой, туюқ, қитъа), 31 та фарди ўрин олган бўлиб, бу қўлёзмадаги жами асарлари 399 тадир. Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, шу вақтга қадар ЎзССР ФАнинг Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзmalar фондида сақланаётган баёзлар таркибида Лутфийга нисбат берилган бир неча фардлар борлиги маълум эди. Лекин лутфийшунос олимлардан С. Эркиновнинг ёзишича, тарихда Лутфий тахаллуси билан кейинги асарларда бир қатор шоирлар ижод этганлигини эътиборга олиб, бу далилларни жиддийроқ ўрганиш лозим бўлади²⁶. Бу келтирилган маълумотлар шоир девонининг Париж нусхаси ҳозирга қадар мавжуд бўлган, жаҳон қўлёзма ва китоб фондларида сақланаётган ва фанга маълум бўлган Лутфий девонлари орасида энг эътиборли нусхаларидан бири эканлигини кўрсатади. Девон таркибида шоирнинг ҳали ҳеч қаерда эълон қилинмаган анчагина мероси борлиги аниқланди. Уни ўрганиб, нашрга тайёрлаб китобхонларга тақдим этиш навбатдаги вазифалардандир.

Лутфий девонидаги байтлар сони 2138 та, мисралар сони 4276 тадир. Жумладан, 9 байтли ғазаллар 6 та, 8 байтли ғазал 1 та, 7 байтли ғазаллар 186 та, 6 байтли ғазаллар 15 та, 5 байтли ғазаллар 105 та, қасидаси 20 байтлидир.

Юқоридагилар асосида шундай хулосага келиш мумкинки, «Девони Гадо» билан бирга сақланаётган «Девони Лутфий» қўлёзмаси нодир нусха эканлигини, Лутфий лирик меросининг ниҳоятда бой ва ранг-баранглигини, унинг ҳали фанга маълум бўлмаган жуда кўп лирик шеърлари борлигини ва келгусида яна янги ғазаллари топилиши муқаррарлигини кўрсатади.

Шоир Гадойнинг девони — ديوان گادا («Девони Гадо»)нинг таркиби, ундаги мавжуд нуқсон ва камчиликлар ҳақида ҳам тўхтаб ўтишга тўғри келади. Биз иш учун асос қилиб олган ва юқорида тавсифи берилган «Девони Гадо» таркибидан шоирнинг 230 ғазали, 1 мустазоди ҳамда 1 қасидаси (бош қисми тушиб қолган), 5 қитъаси жой олган.

²⁶ Қаранг: ЎзССР ФАШИ қўлёзма фонди, инв. № 1944, 138-варақ; № 9170, 37а варақ; № 5028, 1476 варақ.

Гадоийнинг девони ҳам Шарқда анъана тусига кирган ҳамд ва наът билан бошланади. Улар девоннинг бошидаги иккита ғазалдан (96б—97а варақ) иборатдир. Булардан равшанки, Гадоийнинг бу девонидан классик поэзиянинг ғазал, мустазод, қасида, қитъа жанрларида ижод этилган асарлари жой олган экан. У бошқа жанрларда ҳам ижодини, бадий маҳоратини намоиш қилган бўлиши мумкин. Лекин улар ҳозирча бизга номаълум.

Гадоийнинг девонидан жой олган лирик меросининг умумий ҳажми 1487 байт ёки 2974 мисрани ташкил этади. Ҳамма шеърлар эски ўзбек тилида ёзилган. Биз унда форсча шеърларни учратмадик. Девондаги 230 та ғазалдан 1 таси 4 байтли, 74 таси 5 байтли, 17 таси 6 байтли, 131 та ғазали 7 байтли, 1 таси 8 байтли, 7 таси 9 байтли, бош қисми тушиб қолган 1 қасидаси 13 байтли, мустазоди 5 байтли, қитъалари эса 2 байтлидир. Шу нарсани таъкидлаш зарурки, қўлёздаги ғазалларнинг байтлар сонини аниқлаш вақтида айрим тадқиқотчилар томонидан келтирилган маълумотлар унчалик тўғри ва тўлиқ эмаслиги бизга маълум бўлди. Жумладан, туркшунос олим Я. Экман «Турк тили ва адабиёти» журналида шундай ёзади: «Gazellerinin çogî 5 veya 7, bir ikkisi 9, 1 tanesi 12 beyitten ubaretter. Bir kaç gazeli de natamamdir. 13 beyitten müteşekkil olan en uzun gazeli Sultan Halilullah isminde bir şehzadanin medhi hakkındadır»²⁷. (Ғазалларининг кўпи 5 ва ё 7, бир иккиси 9, 1 таси эса 12 байтдан иборатдир. Бир ғазали нотамамдир. 13 байтдан ташкил топган энг узун ғазали Султон Халилуллоҳ исмидаги бир шаҳзоданинг мадҳи ҳаққиндадир).

«Девон» билан танишиб чиқилгач, қўлёзда 9 байтли ғазаллари бир-иккита эмас, балки 7 та эканлиги, 12 байтли ғазал эса умуман девон таркибида йўқлиги ҳамда «13 байтдан ташкил топган энг узун ғазали» эса Темурий шаҳзода Халил Султонга бағишлаб ёзилган ва бош қисми тушиб қолган қасида эканлиги аниқланди. Шунингдек, Я. Экман «Девони Гадо» таркибида шоирнинг 1 та 4 байтли, 17 та 6 байтли, 1 та 8 байтли ға-

²⁷ J. E s k m a n n. Gedai dibanından parçalar, «Turk dili ve edebiyati», 1960, 10-сон, 66-бет.

заллари ҳам борлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот бермайд.

«Девони Гадо»даги шоирнинг 9 ғазали «Гадоий», 197 ғазали ва 1 қасидаси ҳамда 1 мустазод ва 1 қитъаси «Гадо» тахаллуси билан, 28 та лирик шеър эса тахаллуссиз ёзилгандир. Шоирнинг тахаллуси 205 та ғазалида охириги байтда — мақтаъда, 4 та шеърда эса охириги байтдан олдинги байтнинг биринчи мисрасида учрайди. Юқорида айтилганидек, Гадоийнинг девони Лутфий девони билан бирга китобат қилинганлиги учун биз Лутфий девонига Гадоий ғазалларидан кириб қолмаганмикан деган мулоҳаза билан Лутфийнинг девонини ҳам кўздан кечирдик. Аммо гумонимиз исботланмади.

Шоирнинг девонидан ўрин олган сермазмун, ўйноқи, ранг-баранг лирик мероси, шубҳасиз, Гадоийнинг салкам бир асрлик умрининг турли даврларида ёзилган, яратилган бўлиши керак. Чунки уларнинг ёзилган вақти, хронологияси номаълум. Проф. Ҳамид Сулаймоннинг қуйидаги фикрини келтириш ўринлидир:

«Маълумки, Шарқ халқлари адабиётида лирик асарларнинг ёзилиш тарихини шеър остида кўрсатиш, айниқса ўрта аср даврларида одат бўлган эмас. Ҳатто баъзи шоирларнинг ўз қўли билан ёзилган автограф девонларидаги шеърларда ҳам биз зотан тарих кўрмаймиз. Туркий ва форсий тилда шеър ёзган шоирларимиз узоқ замонлардан бери лирик ижодиятда традиция бўлиб қолган, ғазал охирида шоир тахаллусини кўрсатиш билан кифояланганлар, халос»²⁸.

Гадоий девони айрим нуқсонларни ҳисобга олмаганда Шарқдаги девон тартиб бериш қондасига амал қилинган ҳолда тузилган, қасида (152аб варақ) ва мустазод (149аб варақ) бундан мустасно, яъни улар ғазаллар орасига аралашган ҳолда жойлаштирилган. Бу албатта, девон тузувчи ёки котибнинг камчилигидир.

Девонда ғазаллар анъанага мувофиқ | (алиф) билан бошланиб (девон бошидаги ҳамд ва наът берилган иккита ғазал бундан мустасно, улар о —ҳ ва ۛ — нун билан ёзилган), ۛ (ё) билан тугайди.

²⁸ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний, «Ғаройибус-сиғар», Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1959, 19-бет.

«Девони Гадо» таркибидаги ғазалларнинг алифбо тартибида тузилиши ва сони қуйидагичадир:

ا — 27, ب — 7, ت — 3, چ — 1, ح — 2, خ — 1, د — 3, ر — 47, س — 5, ش — 3, ع — 2, غ — 3, ف — 2, ق — 10, ك — 7, ل — 21, م — 19, ن — 23, ه — 11, ي — 28.

Қасидаси **ه** (ҳе), мустазоди **ا** (алиф), қитъаларидан бири **ي** (ё), иккитаси **ق** (қоф), биттаси **ا** (алиф) ва **ر** (ре) ҳарфига келтирилгандир.

Девондаги алифбо тартибидан кўриниб турибдики, фақат туркий (ўзбек) тилига хос бўлган ҳарфларга (араб тилига хос бўлган **ع**-айн ҳарфи бундан мустасно) ғазаллар битиб девонга киритилган экан. Араб ва форс тили учун хос ҳарфларга доир ғазаллар Гадоийда учрамайди. Алифбодаги барча ҳарфларга ғазаллар битиб девонни мукаммал ҳолга келтириш адабиётимиз тарихида биринчи марта Алишер Навоийга насиб бўлди.

Энди девон қўлёзмасида учрайдиган ва котиб томонидан йўл қўйилган айрим хато ва нуқсонларни, текстдан тушиб қолган, ўчиб кетган мисра, сўз ва бошқа камчиликларни кўриб чиқамиз.

Қўлёзманинг 130а варағидаги ниҳоятда ўйноқи «Кел» радифли ғазалда бешинчи байтнинг иккинчи мисраси бутунлай ўчиб кетган ёки у котиб томонидан тушириб қолдирилган бўлиши мумкин:

Чун ёқар сув ёқасинда хуш ярашур сарвнз
.....

Шунингдек, котиб бу байтнинг биринчи мисрасида

سو يا قار سو — ёқар сув шаклида ёзганки, бу маънога зиддир.

Девоннинг 109б варағидаги «Эрур» радифли ғазалнинг олтинчи байти иккинчи мисраси охиридаги сўз ўрни очиқ қолдирилган:

Жумлан шаҳзодалар соҳибқирондурлар, вале,

Барчасининг обрўйи шоҳ

Я. Экман буни [Халил Султон эрур] деб тўғри тўлдирган²⁹. Яна шу ғазал матлаъи бошланишида иккита «оллоҳ» сўзининг биттаси тушириб қолдирилган:

²⁹ Janos Eckmann. The Divan of Gada'i 1971, 59-бет.

Оллоҳ [оллоҳ], бу пари ё ҳур, ё инсон эрур,
Бу не шакл[у], кўзу қошу ғамзаи фаттон эрур!

100a варақдаги «Аюрма» радифли ғазалнинг иккинчи байтнинг иккинчи мисрасида «гул» сўзи тушириб қолдирилган:

Бу бахти паришонға, аё кавкаби, толеъ,
Раҳм айла, доғи ул [гули] хандондин айирма.

Девоннинг 101б варағидаги иккинчи байтнинг иккинчи мисрасидан ҳам «банд» сўзи тушиб қолган:

Бевафолиғ тиги бирла [банд]-бандимдин жудо.

102a варақдаги учинчи байтнинг биринчи мисрасида котиб «моҳ» сўзини ёзмай қолдирган.

Энди хуштур [моҳ] пайкарлар била гулгаштким.

Қўлёманинг 112a варағидаги тўққизинчи байтнинг охиридан бир сўзни котиб тушириб қолдирган. Унинг ўрнига ғазалнинг бошқа байтлари билан қофияланувчи ҳамда байт мазмунига мувофиқ келувчи «назар» сўзини келтириш мумкин:

Тенгрилик учун менинг бу хаста кўнглум ҳолина
Лутф этиб қилсанг не бўлғай кўз учиндин бир [назар].

Шунинг каби, 123a варақдаги ўн биринчи байт охирида «доғ» сўзи ҳам котиб эътиборидан четда қолган.

Ул дудоқунг узра тушкан ҳол эрур жонимға [доғ].
Чунки юқоридаги байтларида фароғ, сўроғ, зоғ сўзлари қофияланиб келган. Шунинг учун маъно талабига кўра «доғ» сўзини қофия қилиб келтирилди.

«Девони Гадо»нинг 133б варағидаги «Кўнгул» радифли ғазалнинг учинчи байтнинг иккинчи мисраси тўлиқ эмас:

Оқибат бир кун дединг бош ўйноғунгдур онлида,
Содиқ эрсанг уш муноқ, гўю муноқ майдон, [кўнгул].

139б варақдаги «Бегим» радифли ғазалда тўртинчи байтнинг иккинчи мисрасидан «шамойил» сўзи тушириб қолдирилганлигини байт мазмунидан осон пайқаш мумкин:

Дилраболиқ фаннида соҳибқирон дерлар, вале,
Шева-у шаклу [шамойил] бирла рафторинг, бегим.

Қўлёманинг 141б варағидаги «Билмон найлайин» радифли ғазалнинг иккинчи байтидан ҳам маънога таъсир этувчи «бемор» сўзи тушганлиги маълум бўлди:

Шаккар эрнинг шарбатиндин бир оғиз фаҳм этгалл,
Ҳасратингдин бўлмишам [бемор] билмон, найлайин.

Шоирнинг 1426 варақдаги «Ким десун» радифли ниҳоятда гўзал, ўйноқи, бадий жиҳатдан юксак газалининг тўртинчи байтидан ҳам «пою» сўзи котиб томонидан тушириб қолдирилган.

Ой юзунг оллинда лофи ҳусн урур эрди қуёш
Оллоҳ-оллоҳ, бори ул бе [пою] сардин ким десун.

150а варақда саккизинчи байтнинг сўнгидаги сўз ҳам тушиб қолган бўлиб, Я. Экман унинг мазмунига мос келувчи «уза соя» сўзи билан тўлдирган:

Зиҳи сунъу зиҳи сонёки, зиллуллоҳа менгзардур
Мусалсал анбарин зулфунг гунаштек юз [уза соя].

152б варақдаги тўққизинчи байтнинг охиридаги сўз ҳам ёзилмай қолдириб кетилган.

Шаҳо, даври қамарда халқи оламнинг умедисен,
Мунунгтек чун жаҳонда зикри хайринг тушти...

Бу қасидани нашрга тайёрлаган Я. Экман тушириб қолдирилган сўз ўрнини «дар афвоҳ» сўзи билан тўғри тиклаган.

Яна 155б варақдаги олтинчи байтнинг иккинчи мисраси ўртасидан «жон» сўзи тушиб қолганки, у мазмунга ҳам таъсир кўрсатган.

Ҳар дам тегар элдин манга юз таъну маломат,
Васлинг учун, эй [жон], чекарам мунча балони.

Бундан ташқари, «Девони Гадо» қўлёзмаси саҳифаларида баъзан келишиқ қўшимчаларини, сўзлар таркибидаги айрим ҳарфларнинг ташлаб кетилганлиги, баъзи ҳарфлар нуқтасиз ёзилганлиги ёки бўлмаса нуқталар чала қўйилганлиги каби ҳолатларни ҳам учратиш мумкин. «Девони Гадо» қўлёзмасини нашрга тайёрлаш жараёнида ана шу каби нуқсонларни имкони борича бар-тараф этишга ҳаракат қилинди.

Гадоийнинг девонида котиб томонидан маъноси нотўғри, мазмунга номувофиқ ёзилган сўзлар ҳам борки, улардан энг муҳимларини қуйида изоҳлашни зарур деб ҳисоблаймиз.

96б варақдаги олтинчи байтнинг иккинчи мисран қуйидагича нотўғри кўчирилган:

Журм водийсинда саргардон баса рўйи ва роҳ.

Бизнингча у қуйидагича ёзилса тўғри бўларди:

Журм водийсинда саргардон баса рўйи сиёҳ.

Гадонийнинг ўзига хос оригинал «Ҳай, не нисбат» радифли (105б варақ) ўйноқи ғазали матлаъини ҳам котиб кўчираётганда хатоликка йўл қўйганга ўхшайди.

Лабингдек оби ҳайвон, ҳай не нисбат,
Тишингтек оби ҳайвон, ҳай не нисбат.

Бу байтда, биринчидан, **оби ҳайвон** сўзи икки марта такрорланган, иккинчидан, **лабингдек оби ҳайвон** бўлиши мантиқан жуда тўғри, лекин **тишингдек оби ҳайвон** ёзилиши эса мазмунга зид, бизнингча уни **тишингдек дурри маржон** деб ўзгартириб ўқилса маъно жиҳатдан ҳам тўғри бўлади.

Қўлөзманинг 111а варағидаги «Бор» радифли ғазалнинг тўртинчи байти иккинчи мисрасида қўйидаги камчиликка йўл қўйилган:

Гарчи етмас рўзум аммо нола бирла зори бор.

У қўйидагича бўлиши керак:

Гарчи етмас зўрим аммо нола бирла зори бор.

«Девони Гадо»нинг 123б варағидаги ўн биринчи байтнинг қофияси, биринчидан, аввалги байтлар билан қофиядош эмас, иккинчидан, унинг маъноси байт мазмунига мос келмайди. Бу котибнинг камчилиги бўлса керак.

Топмадим ҳар нечаким кездим зарофат мулкнин,
Сен париваш ҳурдек авлоди одамдин бари.

Бу қўйидагича ўқилганда маънони тўғри ифодалайди:

Топмадим ҳар нечаким кездим зарофат мулкнин,
Сен париваш ҳурдек авлоди одамдин зариф.

Яна шу 124а варақдаги «Латиф» радифли ғазалнинг учинчи байтида эса байт маъносига кўра **дурри ғалтондин** сўзи ўрнига, маънога зид равишда **дурри жондин** шаклида нотўғри кўчирилган.

Ҳар нечаким даври Уммондин чиқар дурри ятим
Кўзларимнинг ёшидур кўп дурри жондин латиф.

Котиб «Кўзунг» радифли ғазалнинг (128а варақ) бешинчи байтида «жонимға» ўрнига «қонимға» деб кўчирганки, бу тўғри бўлмаса керак.

Қонимға қасд қилғач ўшул лаъли жонфизо.

Қўлөзманинг 131а варағидаги «Кўнгул» радифли

ғазалнинг учинчи байтида байт мазмунини ифодалай-
диган «йиққон» сўзи ўрнига «ётқон» деб нотўғри кўчи-
рилган.

Мунча йил ётқон жавоҳирни жигархулиғ била.
Кўз йўлидин барчани зоеъ нисор этган кўнгул.

133б варақдаги учинчи байтда «узра» сўзи «урса»
тарзида нотўғри кетган.

Юз урса солиб зулфунгни кирсанг чаман ичра.

Девоннинг 145а варағидаги ғазалнинг ўн биринчи
байти қуйидагича кўчирилган:

Маъни била сурати мувофиқ,
Кўрклуқлар хон нисойи султон.

У бизнингча қуйидагича ўқилганда тўғрироқ бўларди:

Маъни била сурати мувофиқ.
Кўрклуқлар [аро] хону султон.

«Девони Гадо» қўлёзмасида баъзи ортиқча, такрор
ва ўрни алмаштириб ёзилган сўзлар ҳам кўзга
ташланади. Жумладан, 100а варақдаги биринчи байт-
нинг иккинчи мисрасида «оғзиға» сўзи икки марта так-
рорланган. **Оғзи-оғзиға** бўлса тўғри бўлади.

Ҳосид айтур: «Ул эшикда хорсен тупроқтек»,
Оғзи-оғзиға урунгим сўзласун иззат била.

Яна 126а варақдаги ўн биринчи байтда ҳам, **ҳар**
сўзи бизнингча ортиқчадир.

Қоши ёсиндин ҳар хаданги ғамзаким отти кўзунг,
Ғарчи ўтти жондин, аммо қолди бағримда бошоқ.

111а варақдаги олтинчи байтда келишик қўшимчаси
икки марта қайтарилган.

Сен париваш ҳурни кўрғаймуменким бир кеча,
Жони ширинтектек қучуб, ўпуб уюсам то саҳар.

«Девони Гадо»нинг 143б варағидаги тўртинчи байт-
да эса дедим **санға** сўзларининг ўрни **санга дедим**
тарзида алмашиб тушганлиги маълум бўлди. Юқори-
даги байтларда шу ўринда қофия бўлиб келган ошно,
вафо, ризо, сабо сўзлари ҳам бу фикрни исботлайди.

Не ҳадди шукру шикоят манга фироқингдин,
Вале, чу жонима етти санго дедим, нетайин.

Қўлёзманинг 149б варағидаги ғазал матлабида ҳам
юқоридаги каби **они кўнгул** сўзлари **кўнгул они** шакли-
да ўрни алмаштирилиб ёзилган.

Ажаб салосили мушкиндур ул балойи снѐҳ,
Ки, кўргач кўнгул они бўлди бир йўли гумроҳ.

Биз юқорида «Девони Гадо» қўлѐзмаси ҳақида, унинг тавсифи, таркиби, девон текстисидаги хато ва нуқсонларни атрофлича таҳлил этишга ҳаракат қилдик. Энди қуйида Гадойи девони қўлѐзмасидан намуналар, парчалар тарзида эълон қилинган босма нашрлари, уларнинг ютуқ ва камчиликлари тўғрисида фикр юритамиз.

Маълумки, Гадойининг ниҳоятда гўзал, равон, бадий тасвирга бой ижоди билан қисман бўлса-да, бизни дастлаб таништирган киши туркшунос олим Я. Экман бўлди. Илгари айтилганидек, у 1960 йилда Туркияда «Турк тили ва адабиѐти» журналининг 10-сонида шоир Гадойининг Париж «Миллий кутубхона»сида сақланаётган девонидан парча эълон қилди.

Я. Экман Гадойи ғазалларидан парчаларни нашрга тайѐрлаш процессида унинг вазнларини ва баҳрларини аниқлаб котиб тушириб қолдирган ёки нотўғри сўзларни тиклаш ҳамда тузатиш билан бир қаторда ўзи ҳам қўлѐзмада мавжуд бўлган айрим сўз қўшимчаларини тушириб қолдирган ёки бўлмаса нотўғри талқин этган ўринлар мавжудлиги «Девони Гадо» қўлѐзмасини текшириш жараѐнида равшан кўринди.

Қўлѐзманинг 1226 варағидаги Гадойининг ҳаѐтига оид айрим маълумотлар берилган **الوداع** — «Алвидо» радифли ғазалида эса (иккинчи байт) **حزنا** — «ҳаб-базо» (маъноси—нақадар гўзал) сўзи Экман томонидан унга алоқаси бўлмаган **چندا** — «чандо» сўзи билан алмаштирилганки (намуналарда 88-саҳифа), буни текст мазмунини ҳам инкор этади:

¹ Давлатингдин хуш кечурдум муддате умри азиз,
Ҳаббазо ул кому завқу айшу жавлон, алвидо.

Я. Экман яна «Девони Гадо» қўлѐзмасининг 154а варағидаги **داغى** — «Доғи» радифли ғазалнинг тўртинчи байтидаги «**مشكين** — мушкин» сўзида **ش** — ш ҳарфи устидаги нуқталари котиб томонидан тушириб қолдирилганлигига ҳамда байт мазмунига жиддий эътибор қилмаган ва уни «**مسكين** — мискин» шаклида берган (105-саҳифа). Маълумки, классик адабиѐтимизда,

сочининг қора туси, ранги, ҳиди мискинга эмас, балки мушкка ўхшатилади. Гадойи ҳам бу байтда гўзал маъшуканинг сочини мушкка ўхшатган:

Ҳар қачонким солсанг ул мушкин сочингни юз уза,
Филмасал, торожи диндур, горати иймон дағи.

Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бу Гадойи лирик меросини нашрга тайёрлаш соҳасидаги дастлабки қадам бўлиб, Экманинг шоир мероси билан китобхонларни таништириш соҳасидаги бу хизматининг ўзиёқ эътиборга сазовордир. Я. Экман Гадойи девонидан парчаларга ёзган сўз боҳиси охирида шоирнинг бутун девонини нашр этиш ниятидамиз деб ёзган эди. У ўзининг бу ниятини орадан ўн бир йил ўтгандан сўнг, яъни 1971 йилда амалга оширди³⁰. Я. Экман нашр этган Гадойи девонининг бир нусхасини 1974 йилда илтимосимизга кўра, Канададаги Торонто университетининг профессори, туркшунос олим Элеазар Бирнбаум бизга юбориб, зўр марҳамат кўрсатди. Биз унга ўзимизнинг миннатдорчилигимизни билдирамиз. 1975 йилда Бирнбаум Лондонда нашр этиладиган «Королевское Азиатское общество» журналида шоир девонининг Экман томонидан амалга оширилган нашри ҳақида ўз тақризини эълон қилди ва бу нашрга юқори баҳо берди³¹.

Гадойи девонининг Я. Экман нашри таркибига кириш (сўз боши), изоҳ (шарҳ), девон тексти (туркий тиллардаги ёдгорликлар учун қабул қилинган халқаро транскрипцияда берган) (235 бет), изоҳ, глоссарий (149 бет) ва девон қўлёзмасининг факсимилеси (фотонусхаси — 161 варақ) киритилган. Китоб айтиш мумкинки, нашрга жуда сифатли тайёрланган, илмий аппаратлар билан тўла таъминланган бўлиб илмий жиҳатдан ҳам қимматлидир.

Я. Экман Гадойи девонидаги барча шеърларнинг вазнини схемаси билан ҳар бир ғазал бошланишида берган, қўлёзмада котиб йўл қўйган хатолар, тушиб қолган ҳарф ва сўзларни имкон борича бартараф этишга уринган. Кириш, яъни сўз бошида Я. Экман Гадойини XV асрнинг ажойиб шоирларидан бири эканлигини таъкидлаб, шоирнинг ҳаёти ва ижодига доир маълум-

³⁰ Janos Eckmann. The Divan of Gada'i, 1971.

³¹ Journal of the Royal Asiatic Society, London, № 1, 1975.

мотларни келтиради, унинг туғилган йилини аниқлаш масаласида алоҳида тўхталиб бир қатор олимлар билан мунозарага киришади ва диққатга сазовор мулоҳазаларни илгари суради. Гадоий ғазалларининг тили ҳақида фикр юритади. Юқоридаги ижобий хусусиятлари билан бирга девон нашрида айрим хато ва камчиликларга ҳам йўл қўйилганки, бу ҳолат девонни қўлёзмага қийёслаш процессида кўзга ташланади. Лекин шунга қарамай Я. Экман томонидан Гадоий девонининг чет элда тўлиқ нашр этилиши шоир меросини ўрганиш ишига қўшилган катта ҳиссадир.

Гадоий шеърларидан намуналарни китобча шаклида нашр эттирган олима филология фанлари кандидати Суйима Ганиева тўпламга ёзган кириш сўзида шоирнинг ҳаёти ва ижодига алоқадор бўлган айрим маълумотларни келтиради³².

Бу китобча республикамизда биринчи бор нашр қилинганлиги ҳамда Гадоий ижоди билан китобхон халқимизни қисман бўлса-да таништириш имконини яратганлиги жиҳатидан муҳим аҳамиятга эгадир.

Маълумки, 1966 йилда «Ўзбек адабиёти» китобининг тўрт жилдлигига илова тариқасида нашр этилган бешинчи жилднинг биринчи китобида шоир Гадоий ғазаллари ҳам берилган эди³³.

«Ўзбек адабиёти»нинг бешинчи томига Гадоийнинг 33 ғазали ва бир мустазоди киритилган. Бу нашрда ҳам юқоридаги нашрларида йўл қўйилган баъзи хато ва камчиликларга дуч келамиз. Китобнинг 43-бетида келтирилган «Ажаб-ажаб» радифли етти байтли ғазалнинг қуйидаги бешинчи байти текстдан тушириб қолдирилган³⁴:

Хулқи карим бирла вафо одатин тутуб,
Жаврунг тарийқасин дигар эттинг, ажаб-ажаб.

Реал севгини куйлаган истеъдодли шоир Гадоий яқин йилларгача илмий жамоатчиликка замонасининг «машоҳирларидан» (машҳурларидан) бўлган, лирик шеърлари эса мамлакатда шуҳрат тутган туркигўй шоир бўлганлиги бизга Навоий асарларидан маълум

³² Гадоий. Шеърлар, 1965, 3-бет.

³³ «Ўзбек адабиёти», бешинчи том, биринчи китоб, «Тошкент» бадий адабиёт нашриёти, 1966, 33—69-бетлар.

³⁴ Уша асар, 43-бет.

эди. Унинг шахсиятига алоқадор бўлган ёзма ва бошқа хил манбалар ҳозирча деярли йўқ даражада бўлганидек, лирик мероси, яъни ғазаллар девони ҳам мамлакатимиздан ташқарида эди. Илгари хабар берилганидек, шоирнинг 1960 йилда Туркияда, 1965, 1966 йилларда Ўзбекистонда эълон қилинган лирик девонидан парча, намуналар Гадонийнинг ўзбек адабиёти тарихида ғазал жанрининг илғор намояндаларидан бири эканлигини кўрсатиб, шоир ижодига бўлган қизиқишни кучайтирди. Шоир девонининг тўлиқ қўлга киритилиши Гадоний ижоди билан янада кенгроқ, чуқурроқ танишиш имконини берди. Юқорида кўриб ўтилган Гадоний ғазалларининг аввалги нашрларида учраган айрим нуқсон ва камчиликларни шоир девонини нашрга тайёрлаш ва уни чоп эттириш процессида имконияти борича бартараф этишга ҳаракат қилинди³⁵. Бу нашр ҳақида ўз вақтида матбуотда мулоҳазалар айтилиб, тегишли баҳо берилди³⁶.

Гадонийнинг лирик ғазалларини рус тилига таржима қилиш ва уни нашр эттириш ишини ленинградлик туркшунос олим, Шарқ классик адабиётининг катта билимдони, филология фанлари доктори, профессор С. Н. Иванов бошлаб берди. У ўзи таржима қилаётган шоир ғазалларидан дастабки ўн донасини «Звезда Востока» журнали ҳамда тўплам саҳифаларида эълон қилди³⁷ ва қардош халқлар китобхонларини бу истеъдодли шоир ижоди билан таништириш ишига муҳим ҳисса қўшди. Таржима юксак савияда амалга оширилган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, тарихий ва адабий манбаларда номи тилга олиниб келинаётган шоир Гадонийнинг ҳақиқий илмий қиёфаси аста-секин очила бошлади. Шу пайтгача у ҳақида мавжуд бўлган ман-

³⁵ Гадоний. Девон, Нашрга тайёрловчи ва сўз боши автори Эркин Аҳмадхўжаев, масъул муҳаррир Ҳамид Сулаймон. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1973.

³⁶ Қаранг: М. Ҳакимов. Гадоний девони, «Тошкент ҳақиқати» газетаси, 1974 йил 19 март; О. Носиров, Гадоний девони, «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1974 йил 16 июль.

³⁷ Гадоний. Газели, журнал «Звезда Востока», 1973, № 2, стр. 150—151; № 11, стр. 173—175; «В красе нетленной предстанет («Сўнмас гўзалликда бўлур намоён»), М., Изд-во «Наука», 1977, стр. 67—76.

балар ва айрим тадқиқотларни бу соҳадаги дастлабки изланишлардан эди деб баҳоласак хато бўлмайди.

Бу ишга дастлаб қўл урган тадқиқотчилардан Я. Эрман, С. Ганиева, Э. Рустамовларнинг Гадоийни фан оламига, илмга олиб киришдаги хизматлари эътиборга лойиқдир, лекин уларнинг ишлари шоир ижодини яхлит, кенг планда ўрганишни ўз олдига вазифа қилиб қўймаган эди.

Гадоийнинг ҳозирча ягона ҳисобланган девонининг қўлёзмаси билан муфассал танишиш Навоийдек улғу мутафаккирнинг ўз тазкирасида шоирга берган юқори баҳосини тўла ишонч билан тасдиқлайди. Бу нарса Гадоий меросини таҳлил қилиш жараёнида тобора ойдинлашиб боради.

* * *

Гадоийни етиштирган давр, яъни XV асрдаги Мовароуннаҳр ва Хуросондек улкан мамлакатлардаги ниҳоятда мураккаб тарихий шароит, ижтимоий тузум, маданий ва адабий ҳаёт рус ва ўзбек совет тарихчи, шарқшунос, адабиётшунос олимлари асарларида, илмий тадқиқотларида яхши ёритилган, ўрганилганлиги³⁸ сабабли, биз бу ўринда шоир яшаб ижод этган давр характеристикасига алоҳида тўхталмай, балки Гадоийнинг ҳаёти саҳифаларини ёритишга киришамиз.

Ўзбек классик адабиёти тарихида чуқур из қолдирган шоирлардан бири Мавлоно Гадоий ҳаёти ва ижодига оид маълумотларни, юқорида айтилганидек, Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» номли тазкира-

³⁸ «Ўзбекистон ССР тарихи», Биринчи том, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1967; «История Самарканда», том первый, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1969; А. Ю. Якубовский, Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои в сб. «Алишер Навои», М.—Л., 1946; В. В. Бартольд, Мир-Али-Шир и политическая жизнь, сб. «Мир-Али-Шир», Л., 1928; «Ўзбек адабиёти тарихи», I том, УзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1977; Н. М. Маллаев, Ўзбек адабиёти тарихи, «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1965; Э. Р. Рустамов, Узбекская поэзия в первой половине XV века М., ИВЛ, 1963; Олим Шарафиддинов, Алишер Навоий, Ғ. Ғулом номидаги адабиёт нашриёти, Тошкент, 1971; А. Ҳайитметов, Навоий лирикаси, УзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1961. Иззат Султон, Навоийнинг қалб дафтари, Ғ. Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1969 ва бошқалар.

сида ҳамда «Муҳокаматул-луғатайн» номли асаридаги-на учратамиз. Бундан ташқари кейинги йилларда бизнинг республикамизда ва чет эллардаги айрим тадқиқотчи олимларнинг баъзи асарларида шоир Гадоий ва унинг ижоди тилга олинган бўлса-да, улардаги маълумотлар жуда қисқа ва мунозаралидир. Гадоийнинг салкам бир асрлик баракали ҳаётининг айрим моментларини ва у яшаган даврни ёритишда биз шоирнинг ҳаёти ва ижодининг гувоҳи бўлган Алишер Навоий ва у ёзиб қолдирган, илмий аҳамиятга эга бўлган бебаҳо маълумотларга суянамиз. Гадоийнинг ўз даври, ҳаёти ва умуман ижоди тўғрисида девонида келтирилган қисқа бўлсада ғоят қимматли маълумотлар, факт ва далиллар шоирнинг ҳаётини ёритишда биз учун асосий манба ҳисобланади.

Шоир Гадоий тахминан XV асрнинг бошидан охирига қадар бўлган бир асрга яқин даврда Хуросонда яшаб ижод этган.

Гадоийнинг номи, ота-онаси, унинг қандай онладан эканлиги, унинг болалик ва ўсмирлик йиллари бизга номаълум бўлиб, «Гадоий» — «Гадо» эса шоирнинг адабий тахаллусидир.

Шоирнинг тахаллуси чет эл ва ўзбек совет тадқиқотчилари томонидан турлича талқин этилган. Жумладан, турк олими М. Ф. Кўпрулу Гадоийнинг тахаллусини қуйидагича тушунтиради: «Авторнинг ўзига «Гадоий» деган поэтик номни олганлигига кўра, бизнинг шоир (яъни Гадоий — Э. А.) суфизмга мойил бўлганки, бу нарса Абулқосим Бобир саройида ҳукмрон бўлган умумий тенденцияга мувофиқдир»³⁹.

Адабиётшунос Э. Рустамов эса шоирнинг адабий тахаллуси — «Гадоий» кўпроқ унинг нақшбандийлик ордени билан алоқада бўлганлигидан дарак беради деган фикрни илгари суради⁴⁰.

Гадоий девони нашри сўз бошисида Я. Экман бу ҳақда шундай ёзади:

«Гадоий... XV асрнинг чифатой (Марказий Осиё турк) шоирларидан биридир.

Гадоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида озгина маълум-

³⁹ М. Ф. Кўпрүлү, Çagatay edebiyati,— «Islam ansiklopedisi», 3-cilt, 293—294-s.

⁴⁰ Э. Р. Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV века, стр. 126, 145.

мот сақланиб қолган. Ҳатто унинг номи маълум эмас. Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» номли асарида унинг фақат Гадой тахаллусини келтирган холос. Шоир эса Гадо (камбағал, қашшоқ маъносини англа-тувчи) тахаллусини истифода қилган. «Мажолисун-на-фоис»нинг форс тилига таржимони Ҳақимшоҳ Муҳаммад Қазвинийнинг тахминига мувофиқ Гадой тахаллуси шоирнинг баъзан «Йиғлаю борсам эшикига гадолиғ қилғали»⁴¹ (кўнгил эшигидан садақа, эҳсон сўрагани — Э. А.) вазияти, ҳолатига алоқадорлигини кўрсатади»⁴².

Бу билан Я. Экман шоир тахаллуси ҳақидаги Қазвинийнинг Гадой газалидан келтирилган юқоридаги мисра маъносига суянган ҳолда қилган тахминини, яъни Гадой ўзининг ишқ, севги гадоси эканлигини ифодалаш учун шундай тахаллусни танлаганлигини маъқул деб топиб унинг фикрига қўшилади. Бизнингча, Ҳақимшоҳ Муҳаммад Қазвиний ва Я. Экманнинг шоир тахаллуси ҳақидаги тахминлари маълум даражада асослидир.

Шоирнинг ўзига бундай тахаллусни танлаганлигининг сабаби, биринчидан, унинг суфизмнинг фалсафий оқимига мансублигидан дарак беради. Шоир газалларининг дунёвий, илғор, прогрессив мазмуни эса Гадойнинг суфизмнинг ўз даврининг энг илғор гояларини экс эттирган прогрессив йўналиши бўлган нақшбандизмга мансублигини очиқ-ойдин исботлайди. Иккинчидан, шоирнинг қуйи табақадан, оддий халқдан етишганлигига ишорадир. Учинчидан, шоир Гадой ишқ, севги шайдоси ҳам бўлганлиги сабабли ўзига юқоридагича тахаллусни танлаган бўлиши мумкин. Булар шоирнинг ниҳоятда заковатли, гоят камтарин шахс бўлганлигидан ҳам гувоҳлик беради. Фикрмизнинг исботи учун шоирнинг қуйидаги байтларига диққатни жалб этамиз:

Ярлиғи ишқинг била султони оламмен. бегим,
Нечаким бўлсам фақир, эй ҳусн мулкинда гани⁴³.

⁴¹ Janos Eckmann, The Divan of Gadō'i, 1971, стр. 7. Қаранг: «Аз дари дилҳо гадойи минумид ва аз ин Гадой тахаллус мифармуд»; Қаранг: Али Асғар Ҳикмат. «Мажолисун-нафоис», Мир Али Шер Навоий. XVI асрдаги форс тилига қилинган икки таржимаси (Тоҳрон, 1945), 258-бет. Қиёсланг: № 19:7. Бу нашрида «йиғлаю борсам эшикига гадолиғ қилғали».

⁴² Уша асар, 1-бет.

⁴³ Қўлёзма, 156а арақ.

Шоир бу байтда ўзининг «фақир», камбағал, бечоралигини очиқ айтиб, шикоят қилмоқда. Лекин шундай бўлса ҳам ишқ соҳасида «султонни оламмен» деб ўзини султонларга тенглаштирган.

Ушбу байтлар ҳам юқоридаги фикрни қувватлайди:

Гадой беш эмастур, дер рақибинг,
Гадодурмен, вале, султондин ортуқ⁴⁴.

Еки:

Агар сен ҳусн элининг хонидурсен,
Жаҳонда доғи мендек бир Гадо йўқ⁴⁵.

Қуйидаги байтда эса Гадоий ўзининг ишқ, севги гадоси, шайдоси эканлигини янада очиқ-равшан баён этади ва бу тахаллусни танлаганлиги бежиз эмаслигини шундай ифодалайди:

Хони инъомингдин, эй султонни дорул-мулки ҳусн,
Мен Гадодек сойили⁴⁶ маҳрум бўлғай-бўлмағай⁴⁷.

Улуғ Навоий «Мажолисун-нафоис»да юқорида келтирилганидек шоир ва унинг ҳаёти ҳамда ижоди ҳақида қуйидагича маълумот берган:

«Мавлоно Гадоий — туркигўйдур, балки машоҳирдиндур. Бобир Мирзо замонида шеъри шуҳрат тутти... Мавлононинг ёши тўқсондин ўтубтур...»⁴⁸.

Гадоийнинг узоқ умр кўрганлиги, яъни тўқсон ёшдан ортиқ ҳаёт кечирганлиги ҳақидаги Навоий маълумотининг тўғри эканлигини шоирнинг ўзи ҳам газалларида тасдиқлайди. Қуйидаги байтда жуда оригинал, чиройли ўхшатиш йўли билан маъшуқанинг қора зулфининг узунлигини Гадоий ўзининг узоқ умрига ўхшатиб «умри дарозимдур» дейди. Классик адабиётда умрнинг узунлигини қора зулф, сочга ўхшатилади.

Ул қаро зулфунг сенинг умри дарозимдур менинг,
Неча қилғайсен киши умрини мундоқ поймол⁴⁹.

Гадоий газалларининг шуҳрати бутун ўлкани тутиб, машҳур бўлиб кетганлигини ўзи ҳам тасдиқлаб бу кек-

⁴⁴ Қўлёзма, 125а varaқ.

⁴⁵ Қўлёзма, 124б varaқ.

⁴⁶ *Сойил* — тиланчи, гадоий.

⁴⁷ Қўлёзма, 156б varaқ.

⁴⁸ А л и ш е р Н а в о и й. Асарлар, 12-том, 108-бет.

⁴⁹ Қўлёзма, 130а varaқ.

са, қари Гадоийнинг сўзи, яъни асарлари шуҳрати нур, шуъла каби оламни тутди деб фахрланш йўли билан ёзади:

Мусҳафи юзунгни тафсир этгали пири Гадо,
Ой юзунгнунг жави янглиқ тутти оламни сўзи⁵⁰.

Ёки

То ул афсунгар сифотидин битиди шаммае,
Жумлан оламни тутти бу Гадо афсонаси⁵¹.

Гадоийнинг қачон туғилганлигини аниқлаш соҳасида бир неча хил, мунозарали қарашлар мавжуд.

Гадоий асарларидан намуналар нашр этиб, ижодини ўрганиш ишини бошлаб берган туркшунос олим Я. Экман шоирнинг туғилган даври ҳақида қуйидагича ёзади:

«Gedai (kendi şürlerinde Geda, Nevai'de Mevlâno Gedai) XV asirda yaşayan belli başli Çağatay şairlerindedir. Asil ismi bilinmemektedir. Hayati hakkında da pek az bilgimiz vardır. Nevai', Meça'lisün-nafais'nin III meclisinde Gedai'nin Ebülkasım Babur (1452—1457) zamanında büyük bir şohret kazanmış olduğunu ve doksan yaşını geçdiği halde haniz hayatta olduğunu kaydetmektedir. Macâlisün'-nefais' h 897/1491—92 de meydana getirilmiş olduğuna göre, şairimizin 807/1404—05 siralарında doğmuş olduğu anlaşılıyor»⁵². (Гадоий, кейинги шеърларида Гадо, Навоийда Мавлоно Гадоий,— XV асрда яшаган бутун бошли Чигатой шоирларидандир. Асли исми билинмагандир. Ҳаёти ҳақида ҳам жуда оз билимиз бордир. Навоий «Мажолисун-нафоис»нинг III мажлисида Гадоийни Абулқосим Бобир (1452—1457) замонида буюк бир шуҳрат қозонганини ва тўқсон ёшдан ошгани ҳолда ҳануз ҳаёт эканлигини қайд этмишдир. «Мажолисун-нафоис» ҳижрий 897/1491—92 йилда майдонга келганига кўра, шоиримизнинг 807/1404—05 сираларида туғилганлиги англашилади). Я. Экманнинг бу тахмини ҳақиқатга яқин.

Филология фанлари кандидати С. Ғаниева Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» тазкирасида келти-

⁵⁰ Қўлёзма, 158а varaқ.

⁵¹ Қўлёзма, 158б varaқ.

⁵² J. E s k m a n n, Gedai divanından parçalar, «Turk dili ve edebiyati dergisi», 1960, cilt X, 65-s.

рилган Гадоий ҳақидаги маълумотларга суянган ҳолда шоирнинг туғилган йилини қуйидагича изоҳлайди:

«Навоий Гадоий ҳақида сўзлаган пайтларида унинг 90 ёшдан ошганини айтади. «Мажолисун-нафоис»нинг 896/1490—1491 йилларда ёзилгани эътиборга олинганда, Гадоийнинг тахминан 1400 йилларда туғилганлиги аён бўлади»⁵³.

Яна С. Ғаниева шоир ғазаллари тўпламига ёзган сўз бошисида эса Гадоийнинг таваллуди йили тўғрисида қуйидагича тўғри тахмин қилади:

«Навоийнинг хабар беришича юқоридаги сатрлар ёзилаётганда (яъни «Мажолисун-нафоис»да Гадоий ҳақидаги маълумотлар — Э. А.) Гадоий тўқсон ёшдан ошган экан. «Мажолисун-нафоис» 896/1490—1491 йилларда ёзилган. Шунга асосланиб Гадоийни 806/1403—1404 йилларда туғилган дейиш мумкин»⁵⁴.

С. Ғаниева Гадоийнинг туғилган даврини аниқлаш соҳасидаги фикрларини давом эттириб, уни қўшимча далиллар асосида исботлашга, аниқлик киритишга ҳаракат қилади. У шоир Гадоий ўз қасидасини Темурнинг набираси, яъни Мироншохнинг ўғли Халил Султонга эмас, балки Шоҳрухнинг набираси (қизининг ўғли), 1423 йил 19 августда Ҳиротда туғилган ва шу ерда улгайган Халил Султонга⁵⁵, яъни Темурнинг катта ўғли Жаҳонгирнинг биринчи ўғли Муҳаммад Султоннинг тўнғич ўғли Халил Султонга, яъни Халил Султон ибни Муҳаммад Султон ибни Жаҳонгир ибни Темур Кўрагонга бағишлаган дейди. Қасида ёзилган пайтда Гадоий тахминан 50 ёшларда бўлган, «Мажолисун-нафоис» ёзилаётганда (896/1490—91 йилларда) эса у 90 ёшлардан ошган эди. Гадоий ўз қасидасини Абулқосим Бобир Мирзо ҳали ҳаёт эканида, унинг салтанати ва тахти тақдири ҳақида бош қотириб юрган пайтларда ёзган эди деган тўғри хулосага келади⁵⁶.

⁵³ С. Ғаниева. Шоир Гадоий, «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1962 йил, 1 сентябрь, № 70 (686).

⁵⁴ Гадоий. Шеърлар, 1965, 4-бет.

⁵⁵ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн, II жилд. 1-қисм, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1969, 330, 421-бетлар, 6-изоҳ.

⁵⁶ Бу маълумотлар С. Ғаниеванинг Навоий меросини ўрганишга бағишланган ва 1972 йил 16 февралда ўтказилган XVI традицион илмий конференцияда Гадоий қасидасининг адресати ва «Мажолисун-нафоис» тарихи ҳақида қилган докладидан олинди.

С. Ғаниева «Яна Гадоийнинг қасидаси ва «Мажолисун-нафоис»нинг ёзилиш тарихи тўғрисида»⁵⁷ номли мақоласида ҳам Э. Рустамов билан мунозарага киришиб, Гадоийнинг тўлиқ бўлмаган қасидаси Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳнинг фарзанди Халил Султонга эмас, балки Темурнинг катта ўғли Жаҳонгирнинг биринчи ўғли Муҳаммад Султоннинг тўнғич ўғли Халил Султонга бағишланган деб, у ўзининг юқоридаги даъвосини, фикрини қуйидагича исботлайди:

Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумотиغا кўра, Шоҳрух 816 йил 14 жумодул-охирда (11 сентябрь 1443) ўз қизини Муҳаммад Султоннинг ўғли Муҳаммад Жаҳонгирга узатади. Никоҳ маросими Ҳиротда, Боғи Зоғонда ўтказилади. Бу никоҳдан 12 рамазон 826 (19 август 1423) йилда Халил Султон туғилади⁵⁸. Тарихий манбаларда Халил Султон ҳақидаги навбатдаги қайдни биз Шоҳрухнинг вафоти куни (12 март 1447 йил) унинг бошида шаҳзодалардан Абулқосим Бобир, Мирзо Абдуллатиф ва Шоҳрухнинг қизи томонидан набираси бўлмиш Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Халил Султонлар ҳозир бўлганлар⁵⁹. Шоҳрух ўлиmidан кейин тахт учун кураш айниқса авж олади. 1447—1452 йилларда ҳокимият тепасига бирин-кетин Улуғбек, Абдуллатиф, Мирзо Абдуллолар чиқадилар. Феодал-клерикал иртижо авжига минади. 1452 йилда эса Хуросон тахти Улуғбекнинг жияни Абулқосим Бобир қўлига ўтади. Абулқосим Бобир 1457 йилда вафот этади.

Гадоий ўзининг Абулқосим Бобир Мирзо ҳали ҳаёт эканида, унинг салтанати ва тахти ҳақида бош қотириб юрган ва шу пайтларда ўз қасидасини ёзган.

Гадоий Абулқосим Бобирдан сўнг тахтада унинг яқин мулозимларидан, ўзи яхши таниган ва билган шаҳзодалардан бири — Султон Халилни кўришни истайди:

Лисонул-ғайбтин келди қулоғимга хитобеким:
«Шаҳаншаҳзодаларнинг сарвари Султон Халилуллоҳ».

⁵⁷ Суйима Ғаниева, Яна Гадоийнинг қасидаси ва «Мажолисун-нафоис»нинг ёзилиш тарихи тўғрисида, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1972, 5-сон, 53—56-бетлар.

⁵⁸ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажман баҳрайн, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1969, 330, 421-бетлар, 6-изоҳ.

⁵⁹ Уша асар, II жилд, II қисм. Иқтибос асарнинг ўзбек тилига мутаржими А. Уринбоевнинг нашрга тайёрлаётган қўлёзмасидан (265-бет) олинди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб С. Ғаниева қасида ёзилган даврда Гадоий эллик ёшларда бўлган ва 896/1490—1491 йилларда («Мажолисун-нафоис» ёзилаётганида) у 90 ёшлардан ошган эди деган тўғри хулосага келади.

Биз Гадоийнинг қасидаси бағишланган шахс ва шоирнинг туғилган даврини аниқлаш масаласида илгари босилган мақолаларимизда⁶⁰ Э. Рустамовнинг Гадоий тахминан 1360 йиллар атрофида туғилган ва унинг қасидаси ёзилган вақтни белгилашга доир тахминини қувватлаганимизнинг сабаби шунда эдики, бунгача биз Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажман баҳрайн» асарининг А. Уринбоев таржимасидаги II жилдининг ҳали нашр қилинмаган қўлёзмаси билан таниш эмас эдик.

С. Ғаниеванинг юқоридаги доклади ва шу асосда ёзилган мақоласи билан танишиб чиқилгач, унда келтирилган маълумотларни Абдураззоқ Самарқандий асари билан солиштириб, унинг ҳақиқатга тўғри эканлигига ишонч ҳосил этдик.

Туркиялик йирик навоийшунос олим Огоҳ Сирри Левенд ўзининг «Ali Şir Nevai» («Али Шер Навоий») номи тўрт жилдли асарининг Алишер Навоийнинг «Hayati, sanati ve kişiligi» («Ҳаёти, санъати ва кишилиги»)га бағишланган 1-жилдидаги (Nevainin yetiştici çaç) («Навоийни етиштирган чоғ, давр») бўлимида шоир Гадоий номини ҳам қаламга олиб, унинг яшаган даври ҳақида шундай маълумот беради:

«Şahruh devri şirlerinden Emiri ile, Şahruh, Ebülkâsim ve Baykara zamaninde yaşamış olan Gedayi bu orada kaydedilebilir»⁶¹. (Шоҳрух даври шоирларидан Амирий ила Шоҳрух, Абулқосим (бу ерида Абулқосим Бобир — Э. А.) ва Бойқаро (Хусайн Бойқаро — Э. А.) замонида яшаган Гадоий бу орада қайд этилгандир).

Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» тазкирасига Гадоийга тааллуқли бўлган асосий манба деб қараган Я. Экман шоир девонига ўзи ёзган сўз бошисида «Мажолисун-нафоис»нинг ёзилган пайтини узоқ вақтгача

⁶⁰ Э. Аҳмадхўжаев. Гадоий ижодининг ўрганилишига доир «Адабий мерос», 2-китоб, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1971; Мавлоно Гадоий, «Шарқ юлдузи», 1971, 12-сон.

⁶¹ A ğ a h S i r r i L e v e n d. A l i Ş i r N e v a i, 1-cilt. H a v a t i, s a n a t i v e k i ş i l i ğ i, T u r k t a r i h k u r u m u b a s i m e v i, A n k a r a, 1965, 26-бет.

896/1490—91 йиллар деб ҳисоблаб келинганини (бу сана иккинчи мажлис сарлавҳасида келтирилганини) айтиб, ўзбек адабиётшунос олимаси С. Ганиева «Мажолисун-нафоис»нинг иккита редакцияси, мавжудлигини, юқорида эслатиб ўтилган тарих (сана) эса фақат биринчи редакциясига тегишли эканлигини тўғри исботлаган дейди. Я. Экман Алишер Навоий кейинчалик, чунончи 903/1497—1498 йилларда ўз асарини қайта ишлаган, биринчи редакциясида йўқ бўлган бир қатор шоир ва ёзувчилар ҳақидаги маълумотларни қўшган дейди.

Я. Экман Гадойй туғилган йил ҳақида шундай ёзди: «Навоий асарларида келтирилган бу маълумотлар асосида, биз шундай хулосага келишимиз мумкинки, бизнинг шоиримиз (яъни Гадойй — Э. А.) ўн бешинчи асрнинг биринчи декадасида, 806/1403—1404 йилларга яқин туғилган»⁶².

Шундан сўнг Я. Экман 1960 йилда ўзи эълон қилган Гадоййнинг 50 шеър орасида шоирнинг Темурий шаҳзода Халил Султонга бағишланган ғазал шаклидаги қасидаси ҳам борлигини айтиб, ўзбек адабиётшуноси Э. Р. Рустамов ўзининг XV асрнинг биринчи ярмидаги ўзбек поэзияси тарихига доир ишида менинг бу нашримдан фойдаланган ҳолда Халилуллоҳни Темурнинг набираси, Мироншоҳнинг ўғли Халил Султон билан нотўғри идентификация (иккови бир шахс — Э. А.) қилиб юборган деб ёзади. Шундан сўнг Я. Экман Э. Р. Рустамовнинг китобидаги Халил Султон ва у билан боғлаб келтирилган маълумотлар, тафсилотлар, «Мажолисун-нафоис»нинг ёзилган йили ҳақидаги тахмин ва далиллар Навоийдан юқорида келтирилган маълумотларга қарама-қаршидир дейди.

Э. Р. Рустамовнинг «Мажолисун-нафоис»нинг Гадойй ҳақидаги қисмини Навоий Абулқосим Бобир хузурда Ҳиротда яшаган даврда тузган деган хулосасини ўйламай-нетмай чиқарилган хулоса деб баҳолайди. Навоий ўз асарининг бир қисминини анча илгари ёзган эди деб тахмин қилишга ҳеч қандай асос йўқ дейди. Аксинча, «Мажолисун-нафоис»га ёзилган кириш, муқаддида Навоий бу асарини Жомийнинг «Баҳористон» (1487) ва Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро»

⁶² Janos Echmann, The Divan of Gada'i, 1971, 2-бет.

(1488) асарларидан таъсирланиб шундай асар ёзишга киришганлигини айтади.

Демак, Халил Султон номли бошқа Темурий шаҳзода бор бўлиб, бу шаҳзода Шоҳрухнинг қизи томонидан набираси, Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Халил Султондир. Маълумки, бу шаҳзода ҳам она томондан бобоси бўлмиш Шоҳрухнинг тахти учун бошқа шаҳзодалар Абулқосим Бобир, Мирзо Абдуллатиф каби даъвогар эди. Я. Экман Гадойий ўз қасидасини ана шу Халил Султонга бағишлаган деган тўғри хулосага келади.

Я. Экман билан С. Ғаниевнинг «Мажолисун-нафоис»нинг ёзилган санаси, Гадойийнинг туғилган йили, шоир қасидаси бағишланган шахс ҳақидаги хулосалари бир-бирига яқин бўлиб, уларда Гадойийнинг таваллуд йили тўғри аниқланган.

Алишер Навоий ўн беш томлик асарларининг 14-жилди охиридаги «Изоҳ ва таржималар» қисмида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори Порсо Шамсиев томонидан нашрга тайёрланган «Муҳокаматул-луғатайн» асарига доир изоҳлар орасида шоир Гадойийнинг яшаган даври шундай белгиланган:

«...Гадойий—Навоийнинг энг улкан замондошларидан бири. У XV асрнинг бошидан охирларига қадар яшаган замонасининг машҳур шоиридир. Унинг ҳақида Навоий «Мажолис»да юксак баҳо беради ва икки ғазалидан намуна келтиради...»⁶³.

Биз юқорида кўриб ўтган тадқиқотчилардан Я. Экман билан С. Ғаниевнинг шоир Гадойийнинг туғилган йилини аниқлаш соҳасидаги тахминлари тўғри ва ҳақиқатга яқиндир. Филология фанлари доктори Э. Рустамов эса шоир Гадойий тахминан 1360 йиллар атрофида туғилган бўлиб, Абулқосим Бобир саройида хизмат қилган вақтларида 96 ёшдан ошган эди деган ҳақиқатга зид хулосага келади⁶⁴. У ўз фикрини шоир қасидаси орқали асослашга ҳаракат қилади.

⁶³ Алишер Навоий. Асарлар. Ҳн беш томлик. 14-том, Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967, 265-бет.

⁶⁴ Э. Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., ИВЛ, 1963; Докт. дисс. 1966; «Гадойийнинг бир қасидаси ва «Мажолисун-нафоис»нинг ёзилиш тарихи, «Ўзбек тили ва адабиёти» журн., 1967, 2-сон, 36—41-бетлар.

Биз қуйида Гадоий ҳаётини Навоий асарларида, шоирнинг ўз девонида зикр этилган автобиографик лавҳалар асосида ёритишга ҳаракат қиламиз.

Гадоий илгари айтиб ўтганимиздек, Навоийнинг катта замондоши, ҳамсуҳбати, устозларидан бири ва унинг юксак ҳурматига сазовор шоир бўлган.

Навоийнинг айтишича, «Дарвешваш, фоний сифат ва карим ахлоқ киши»⁶⁵ ва таъби ҳам назм айтишга мойил бўлган, форсий ва туркий тилларда шеърлар ёзган Хуросон подшоси Абулқосим Бобир замонида шоир Гадоийнинг шеърлари шуҳрат тутиб ўзи бутун мамлакатга машҳур бўлади. Бу даврда «назмлари Хуросонда шуҳрат топган»⁶⁶ Алишер Навоий ҳам ана шу сарой хизматида бўлганлигини илгари айтган эдик.

Юқоридагиларга асосланиб шуни айтиш мумкинки, Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»нинг учинчи мажлисида келтирилган маълумотлар ва йил ҳисоблари, С. Ганиева ва Я. Экманнын «Мажолис»нинг ёзилган йили, Гадоийнинг туғилган вақти, қасидасининг ёзилган даври ва унинг адресати ҳақидаги хулосаларининг тўғрилигини ва Гадоийнинг Абулқосим Бобир подшо бўлган даврда тахминан 50 ёшлардан ошганлиги ҳақидаги тахминнинг тўғрилигини кўрсатади. Юқоридаги хулосаларга асосланиб, Гадоий тахминан 1403—1404 йиллар атрофида туғилган дейиш мумкин.

Абулқосим Бобир подшолегининг сўнгги йилларида кўпчилик аъёнлар каби Гадоийни ҳам салтанат эгаси ким бўлади деган масала қизиқтирар эди. Шоир кунлардан бирида «бу камоли салтанат ногоҳ завол топса», яъни мамлакат ҳукмдори вафот этса бу давлат — «мансаби олий» кимга қолади деган саволни ўртага ташлайди:

Агар топса заволе бу камоли салтанат ногоҳ,
Қима қолгай бу мунча гирудору мансаби олий⁶⁷.

Шоирнинг ўзи бу саволга жавоб қайтариб бу улуг мансабга, давлатга «Шаҳаншаҳзодаларнинг сарвари Султон Халиллуллоҳ», яъни Султон Халил муносиб шоҳ бўла олади дейди.

⁶⁵ Алишер Навоий. Асарлар, 12-том, 265-бет.

⁶⁶ «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Ўзбек адабиёти», Тошкент, 1969, II том, 566-бет.

⁶⁷ Қўлёзма, 1526 varaқ.

Шундан сўнг Гадой Халил Султоннинг бошқа шаҳзодаларга нисбатан устуңлиги, довюраклиги, сахийлиги каби бир қатор фазилатларини тасвирлайди.

Масофу⁶⁸ разм⁶⁹ ичинда ҳам музаффар бўлғуси лобуд⁷⁰, Абадға дегру⁷¹ чун эрур азал лутфи анга ҳамроҳ⁷².

Гадойнинг қасидасини ўқиб шундай хулосага келиш мумкинки, шоир ўз замонасининг энг муҳим сиёсий воқеаларидан бўлган салтанат ва тахт вориси масаласига бефарқ муносабатда бўлмаган. Шу сабабли, у ўзи яшаган даврдаги Темурий шаҳзодалар орасида Шоҳрухнинг қизи томонидан набираси, яъни Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Халил Султонни бу мансабга, салтанатга муносиб ворис, «шаҳзодалар сарвари» деб билгани учун ўз қасидасида унинг айрим фазилатларини ҳамда ҳаётига алоқадор муҳим моментларни баён этган. Бундан ташқари, Гадой Халил Султон билан яқин муносабатда бўлган бўлиши ва ўз навбатида шаҳзоданинг ҳомийлик қилганлиги ёки келажакда ҳомийлик қилиши мумкин деб ишонганлиги эҳтимолдан узоқ эмас. Шу сабабли бўлса керак, Гадой Халил Султонни салтанатга эга бўлишдан умидини узмасликка чақиради, ахир бир кун бу олий салтанат санга насиб этгусидир дейди, шаҳзода орзуларининг амалга ошишига тилакдош бўлади.

Санга хатм ўлғусидур салтанат, мардона бўл, айш эт,
Амал элини ҳиммат этакиндин қилмағил кўтоҳ!
Гадо айтур дуоёе сидқ бирла, мустажоб ўлсун,
Ким эрур жумла зарроти жаҳонға бу дуо дилхоҳ⁷³.

Қасида мазмунига кўра, у Абулқосим Бобир ҳукмронлигининг сўнгги йилларида ёзилган бўлса керак. Қасиданинг савияси ҳам шубҳасиз, шоир уни ижодий камолотга эришган, бой ижодий тажриба тўплаган даврларида, тахминан 50 ёшларида ёзганлигидан дарак беради. Чунки қасида жанри лириканинг ғоят мураккаб жанрларидан бўлиб, у шоирлардан юксак маҳорат, юқори даражадаги савия, тажриба талаб қилар эди.

⁶⁸ *Масоф* — жанг майдони.

⁶⁹ *разм* — жанг.

⁷⁰ *лобуд* — албатта.

⁷¹ *дегру* — қадар, ...гача.

⁷² Қўлёзма, 152б варақ.

⁷³ Қўлёзма, 152б варақ.

Гадойнинг қасидаси ҳам ана шундай талаблар асосида ёзилгандир.

Гадойнинг XV асрда яшаб ижод этганлигини тасдиқловчи яна бир муҳим маълумот Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» асарида учрайди. Алишер Навоий бу асарида Гадойни Темур Қўрагон ва Шоҳрух Султон подшолигининг охиригача зуҳур этган, турк тилида ижод қилган «... шуаро Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий» каби туркигўй шоирлар қаторида тилга олади⁷⁴. Бу шоирлар асосан XIV аср иккинчи ярмида ва XV асрда яшаб ижод этганлар.

Асарларидан кўринишича, Гадой Хуросоннинг йирик маданий, адабий, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий маркази бўлган Ҳирот шаҳрида истиқомат қилган, умрининг анчагина қисмини шу ерда ўтказган. Унинг ҳаёти, тақдири Ҳирот шаҳри ва шу ердаги машҳур шоирлар, фозиллар, санъаткорлар муҳити билан маҳкам боғланган бўлиб, Гадойнинг ўзи ҳам шу доирада самарали ижод қилган. Чунончи шоир девонда Ҳиротни кўп ўринда мадҳ этиб, ўз тақдирининг бу шаҳар билан боғлиқ эканлигидан хабар берадики, бу диққатга сазовордир.

Гадойни Ҳирот шаҳри ва унинг ажойиб, гўзал боғларининг чиройли манзараси, гўзал табиати, ёқимли ҳавоси мафтун этган, шоир ундан илҳомланган, завқ олган. Шоир ўз ғазалида Ҳирот шаҳри ва ундаги Боғи Зоғонни дунёда тенги йўқ, ниҳоятда латиф, гўзал деб мадҳ этади. Гадой жаннат ҳавоси қанчалик «дилкушой» — кўнгил очувчи бўлмасин, у Ҳиротдаги Боғи Хиёвон ҳавоси каби ёқимли, оромбахш эмас деб, уни қуйидагича тасвирлайди:

Қоф то Қофи жаҳон кезганда сайёри хирад.
Кўрмади шаҳри Ҳироту Боғи Зоғондин латиф.
Нечаким жаннат ҳавоси бўлса, алҳақ дилкушой,
Бўлмағусидур, вале Боғи Хиёвондин латиф⁷⁵.

Шоир Гадой яна бир ғазалида Ҳирот шаҳри ва ундаги Боғи Хиёвон, Боғи Шимол, Боғи Зоғон боғларида ҳамда суви «оби кавсар», яъни жаннат булоғи сувидек оромбахш, зилол сувли Жўйи Нав ариғи (Ҳиротдаги ариқлардан бирининг номи) бўйларида хушвақтлик би-

⁷⁴ Алишер Навоий. Асарлар, 14-том, Тошкент, 1967, 128-бет.

⁷⁵ Қўлёзма, 124а варақ.

лан кечирган азиз дамларини баён этади. Шоир ғазалларида шу боғлардаги ғўзаллардан бирига ошиқ бўлиб, уни қаттиқ севиб қолганлигини ҳам маълум қилади. Гадоий севиб қолган ғўзал афтидан Темурийлар саройига мансуб шахслардан бўлса керак. Адабиётшунос Э. Рустамов шу ғазалдаги Хиёвон сўзининг ёзилишини ва талаффуз этилишини таҳлил қилиб уни Балх ва Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан Гадоий тилига ҳам хос хусусиятдир деб, шулар асосида шоирни Балх ёки Ўрта Осиёдан етишган бўлса керак дейди⁷⁶. Бундан ташқари шоир ўзини Ҳиротдан истар-истамас, орзу-умидига эриша олмай кетганлигини ҳам афсусланиш билан баён этади. Гадоий яна юқоридаги ғазалида Ҳирот боғларининг қадрини билмадим, севгили маъшуқанинг ғўзаллигидан баҳра ололмадим, бу ерга яна қайтиб келишим гумон деб Ҳирот ва унинг ғўзал боғлари ҳамда ўз севгилиси билан «алвидо» деб хайрлашади ва унга бахтиёрлик тилайди. Юқорида айтилганларга далил сифатида Гадоийнинг ушбу реалистик-биографик ғазалини тўлиқ келтирамиз:

Кому ноком эшикингдин кеттим, эй жон, алвидо,
Чун қазодин мундоқ эрмиш ҳукму фармон, алвидо.

Давлатингдин хуш кечурдум муддате умри азиз,
Ҳаббазо, ул-ком-у завқу айшу жавлон, алвидо.

Бас судоъ эрди фиғонимдин улусқа, эй бегим,
Мушқил ишни қилдим охир элга осон, алвидо.

Жўйи Навнунг суйи эрмиш оби Кавсар шаксизин,
Равзаи ризвон дағи Боғи Хиёвон, алвидо.

Эй дарифоким, тагофул бирла кечти мунча умр,
Билмадим қадри Шимолу Боғи Зоғон, алвидо.

Нечаким, қонимдин ичти сув ниҳоли қоматинг,
Топмадим, сендин бар, эй сарви хиромон, алвидо.

Гар Гадо борди иликтин, бок эмас, сен яхши қол
Комронлиқ бирла, эй султони хўбон, алвидо⁷⁷.

Шоир Гадоий яна ғазалларидан бирида ғўзал Ҳирот шаҳри ва ундаги жаннат мисол Боғи Хиёвоннинг «қадрин билмадук» деб зўр афсусланиш билан ёзади:

Рашки боғи жаннат эрмиш, билмадук қадрин, дариф,
Шайа лиллоҳ (ким) Хиёвон-у ҳаббазо шаҳри Ҳирот⁷⁸.

⁷⁶ Э. Р. Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV века, стр. 142—144.

⁷⁷ Қўлёзма, 1226—123а varaқ.

⁷⁸ Қўлёзма, 105а varaқ.

Гадоний қитъаларидан бирида севимли маҳбубага му-
рожаат қилиб кўнглим сенга боғлиқ, пайванд бўлган-
лиги учун ҳам бу Ҳари (Ҳирот) шаҳрида юрибман,
сенсиз Ҳирот менга бир «жав», яъни арпа билан бара-
вардир деб, ўзининг Ҳиротда яшаётганлиги сабабини
ҳамда ўз шахсий севгисини баён этади:

Зулфунга вобастамен, бу шаҳрда
Сенсизин йўқтур манга бир жав Ҳари⁷⁹.

Мавлоно Гадоийнинг қуйидаги реалистик-биографик
характердаги ғазалидан шоирнинг Ҳиротда кўп вақт
яшаганлиги яхши маълум бўлади. Шоир унда ўзининг
Ҳирот шаҳридан кетганидан кейин ниҳоятда машаққат-
ли ҳаёт кечирганлиги, яъни «дунёда меҳнату қайғудин
ўзга»ни кўрмай, хор-зорликда яшаганини зўр афсусла-
ниш билан ифодалайди. У яна севимли кишидан но-
чор узоқлашганига сира ҳам тоқат қила олмаганлигини
баён этади. У менга бундай, «севар жонондан» айри-
лиқдаги ҳаёт керак эмас, шунинг учун менга раҳм-шаф-
қат этиб жонимни олақол, ҳижрон ғамига бардош бера
олмайман дейди. Шоир ғазал сўнгида ўзини шу кун-
ларга солган рақибининг ҳам хор-зорликда яшаганини
кўриш менга ҳам насиб этсин деб ўз дард-аламини из-
ҳор этади:

Оху вовайлоки, туштум ёна жонондин йироқ,
Найласун гул мавсуми булбул гулистондин йироқ.

Эй ажал, раҳм эт дағи қутқар мени ҳажр илгидин-
Ким, керакмас бу ҳаётим ул севар жондин йироқ.

Неча, эй носих, азоби жовидондин сўзламак,
Мундин ортуқким бўлубмен Боғи Зоғондин йироқ.

Меҳнату қайғудин ўзга кўрганам йўқ дунёда,
То тушубмен талли Қутбону⁸⁰ Хиёвондин йироқ.

Ё раб, ул кун кўрганменким, хоксор ўлғай рақиб,
Мен Гадодек хору зор ул шоҳи хўбондин йироқ⁸¹.

Гадоий Ҳиротдан кетган бўлса ҳам у ерда қолган
севимли ёридан келувчи ҳар бир хабарни сабрсизлик
билан кутади. У қуйидаги байтда ёридан хабар келтир-

⁷⁹ Қўлёзма, 1606 varaқ.

⁸⁰ Қутбон номли тепалик (Ҳиротда).

⁸¹ Қўлёзма, 1256 varaқ.

ган Ҳири-Ҳирот шамолига ўз юрагидаги севинчини шундай баён қилади:

Яна бағишлағудектур манга ҳаётни мудом.
Ҳири шамоли насимина сад сабоҳу салом⁸².

Шоир юқоридаги каби фикрни қуйидаги байтда ҳам изҳор этади. У севикли ёрининг сунбул сочининг майин ёқимли ҳидини олиб келгани учун Ҳири-Ҳирот шамолига «жони азизим»ни берсам арзийди деб унга ўз миннатдорчилигини изҳор этади:

Чунки Гадоға келтурур сунбулунгиз насимини,
Жони азизини керак берса Ҳири шамолина⁸³.

Булардан ташқари, Гадоний Ҳирот шаҳрини яна бошқа ғазалларида ҳам қаламга олади ва мадҳ этади.

Гадоний ғазалларида Ҳиротдан ўзга шаҳарларнинг номи учрамайди. Бунинг ўзи ҳам шоирни Ҳиротда кўп вақт яшаганлигидан дарак беради. Гадоний Абулқосим Бобир подшолик қилган даврда (1452—1457) Ҳиротда кўпроқ вақт бўлган ва ажойиб ғазалларини шу ерда ижод этган деб тахмин қилиш мумкин. Алишер Навоий «Мажолисун-нафонс»да «Мавлоно Гадоний... Бобир Мирзо замонида шеъри шуҳрат тутти»⁸⁴ деб айтганда унинг Ҳиротда кечирган ҳаётини назарда тутган бўлса керак.

Шоир Гадонийнинг замонадан шикоят, аламзадалик мотивларидаги ғазалларининг кўп қисми Абусаид подшолнги даврида ёзилмаганмикин. У мамлакатдаги нотинч аҳвол, эркин яшаш ва ижод қилиш учун имконият йўқлигидан Ҳиротдан кетишга мажбур бўлганлиги, ёки мажбур этилганлиги ва бунинг оқибатида янада оғир аҳволда, ғам-қайғуда яшаганлигидан шикоят қилиб юқорида келтирилган «Йироқ» радифли ва бошқа шу руҳдаги ғазал ва байтларни ёзишга мажбур бўлмаганмикин.

Афсуски, шоирнинг бу ғазаллари қачон ёзилганлиги маълум эмас. Шоир Гадоний ниҳоятда кексайиб қолганлигига қарамасдан гўзал ғазаллар ёзишда давом этган.

Гадоний замонасининг табаррук ёшдаги шоири Мавлоно Лутфийнинг ижоди билан ҳам жуда яхши таниш бўлиб, унга ҳурмат билан қараган.

⁸² Қўлёзма, 136а varaқ.

⁸³ Қўлёзма, 148б varaқ.

⁸⁴ Алишер Навоий. Асарлар, Ўн беш томлик, 12-том, 108-бет.

Гадойй ғазалларидан бирида ўзининг Лутфий билан тенглаша оладиган, ҳатто машҳур форс-тожик шоири Хожа Қамолиддин Салмон, яъни Салмон Соважийдан (1377 йили вафот этган) ҳам кучлироқ, бақувватроқ шоир эканлигини фахрланиб ёзади. Лекин Гадойй бу ғазалида фахрланиш билан бирга, ижод қилиш, яшаш учун дурустроқ шарт-шароит мавжуд эмаслигини, ўзининг моддий жиҳатдан қийин аҳволда ҳаёт кечирганлигини, султоннинг мурувватсизлигини ҳам очиқ-ойдин айтиб ўтади:

Гар иноят бўлса ҳақдин, дағи султондин назар,
Бу Гадодек Лутфий ким бўлғайки, Салмон бўлмағай⁸⁵.

Бу каби байт Лутфийда ҳам учрайди. У ўзини Салмон Соважий билан тенглаштиради:

Улуғбекхон билур Лутфий камолин,
Ки рангин шеърин Салмондин қолишмас⁸⁶.

Гадойй бутун умр бўйи оддий ҳаёт кечирди. Бунга шоирнинг кўпинча замонасидан, ўз тақдири, қисматидан, жамиятдаги моддий ва маънавий тенгсизликдан шикоят қилиб ёзилган шеърлари далил бўла олади. Аммо табиатига кўра, ҳақиқий шоир бўлган Гадойй қийинчиликларни енгишга ҳаракат қилди. Қачонлардир келажакдаги яхши ҳаётга умид билан қаради, шу руҳда ижод қилди, у ўзининг узоқ умри давомида тинмай ёзди ва ўзи ҳаётлигидаёқ шуҳрат қозонди.

Замонасининг истеъдодли, пешқадам шоири Мавлоно Гадоййнинг қаерда ва қайси йилларда вафот этганлиги ҳозирча номаълумдир. Уни XV асрнинг охирларида вафот этган деб тахмин қилиш мумкин.

Шоир Гадоййнинг биографиясига доир маълумотлар ҳозирча юқоридагилардан иборатдир. Биз Гадоййнинг ҳаёти тўғрисида шоирнинг ўз девонидаги мавжуд бўлган оз ва ғоят қисқа, лекин жуда аҳамиятли маълумотлар асосида унинг узоқ ва баракали ҳаётининг айрим саҳифаларинигина ёритдик холос.

⁸⁵ Қўлёзма, 1536 varaқ.

⁸⁶ С. Эркинов. Лутфий, (Ҳаёти ва ижоди), Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1965, 23-бет.

ГАДОИЙ МЕРОСИНИНГ ҒОЯВИЙ МАЗМУНИ

XIV аср охири ва XV аср Хуросон ва Мовароуннаҳрда феодализмнинг юксак тараққиёт даври ҳисоблансада, кенг меҳнаткаш омма, деҳқонлар ва ҳунармандларнинг аҳволи оғир эди.

Хуросонда Шоҳрух вафотидан сўнг салтанат учун кураш Султон Муҳаммад ва шаҳзода Абулқосим Бобир ўртасида ниҳоятда қизғин давом эди. 1452 йил 2 январда Султон Муҳаммад уламоларининг ҳиёвати сабабли Абулқосим Бобирнинг қўлига асир тушди. Ҳирот тахтига Абулқосим Бобир ўтирганидан сўнг мамлакатда нисбий тинчлик ўрнатилди. Шундан кейин ўша даврнинг кўзга кўринган илғор шоирлари, санъаткорлари, маданият арбоблари яна Ҳирот шаҳрига, Абулқосим Бобир саройига йиғила бошлади. Улар орасида шоир Мавлоно Гадодий ҳам бўлган. Тарихий манбалардан маълумки, ёш Алишер Навоий ҳам 1456 йилда Абулқосим Бобир хизматига кирган эди.

Абулқосим Бобир саройида бу даврда Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида маълумот беришича, замонасининг Мавлоно Муҳаммад Муаммоний — «Пири Муаммо», Саид Камол Качкул, Шайх Садриддин Равосий, ажойиб ғазаллар муаллифи Мавлоно Тўтий, Машҳаднинг шоир ва олимлари устози Мавлоно Абдулваҳҳоб каби кўпгина машҳур шоир, олим ва фозиллари тўпланган эди.

1469 йили эса Ҳирот тахтига Султон Ҳусайн Бойқаро ўтиради. Ҳирот маданий муҳитида машҳур тарихчилар, хаттот ва котиблар, хонанда ва бастакорлар, наққош ва меъморлар, созанда ва мусиқашунослар, шоир ва олимлар ижод қилар эдилар. Гадодий ҳам ана шу Ҳирот маданий муҳитида самарали ижод қилди. Уларга

ҳомийлик қилган Навоийнинг куч-гайрати туфайли Ҳирот шаҳри Хуросон ўлкасининг йирик илм-фан, адабиёт, маданият, санъат марказига айланди.

Темур ва темурийлар ўзбек шоирларининг эски ўзбек тилида асарлар ёзишидан ва ўзбек тилининг ўсишидан манфаатдор эдилар. Улар бундан ўз давлатларини мустаҳкамлаш, шон-шуҳратларини ошириш мақсадида фойдаланганлар. Шу ният билан ўзбек тилида ижод этувчи шоирларга ҳомийлик қилганлар, уларни рағбатлантириб турганлар.

ЎзССР ФА мухбир аъзоси Иззат Султон Гадоий яшаган давр, яъни темурийлар даврини шундай баҳолайди:

«Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихида «Темур ва темурийлар даври» деб аталмиш палла учун уч муҳим тенденция (интилиш) характерли эди: халқнинг феодал зулмидан қутулишга интилиши, туркий феодалларнинг ҳокимиятни ўз қўлига олишга ва тутиб қолишга интилиши ва туркий (қадимий ўзбек) зиёлиларининг ўз миллий адабиёти ва маданиятини кенг ривож эттиришга интилиши; бу интилиш ҳатто темурий шаҳзодалар муҳитида ҳам кучли эди»*.

Шу сабабли XIV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросонда илм-фан, маданият, санъат билан баравар, туркий тилдаги дунёвий адабиёт, поэзия ҳам шаклланиб, ўса бошлади. Классик адабиётимиз тарихида алоҳида аҳамиятга эга бўлган XV асрга келиб ўзбек шеърятини ўзининг юқори поғонасига кўтарилди. Шу даврда шуҳрати ҳамма ёқни эгаллаган форс-тожик поэзияси билан бемалол мусобақалаша оладиган қудратли туркий шеърят яратилди. Бу шеърятнинг камолотини Атоий, Саккокий, Лутфий, Гадоний каби ўнлаб санъаткорларнинг шеърятисиз тасаввур этиш қийин.

Алишер Навоий бу даврда етишган ва туркий, яъни эски ўзбек тилида қалам тебратиб, шуҳрат қозонган, ўзбек дунёвий адабиётини бойитган бу шоирлар ҳақида «Муҳокаматул-лугатайн» асарида зўр ҳурмат билан маълумот ёзиб қолдирган.

Ўзбек дунёвий адабиёти арбобларининг ижоди бу даврда диний-мистик поэзияга қарши курашда ғоявий-

* Иззат Султон, Навоийнинг қалб дафтари, Ғ. Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1969, 30-бет.

тематик ва бадний услуб жиҳатдан ҳам ўсиб, мукам-маллаша борди, гуманизм ва халқпарварлик дунёвий адабиётнинг ғоявий асоси бўлиб қолди. Улар газал жанрини ривожлантириб, юксак босқичга кўтардилар. Бу шоирлар ижодида гуманистик ғоялар билан бирга социал мазмун ўз ифодасини топа бошлади.

Дунёвий йўналишдаги адабиёт ва унинг вакиллари реакцион ғоялар, қарашларга қарши кураш жараёнида ўсиб, такомиллашиб, муҳим ютуқларга эришдилар.

Бу даврдаги реакцион адабиёт ва унинг намоёндалари ҳукмрон тузум ва унинг таянчи бўлмиш ислом динини мустаҳкамлашга хизмат қилиб, ҳоким синф мафкурасини ҳамда таркидунёчиликни тарғиб этарди. Улар кенг меҳнат аҳли онгини дин, шариат, тасаввуф, «нариги дунё» ҳақидаги уйдирмалар билан заҳарлашга, тараққийпарвар, илғор ёзувчи, шоир, олимлар ижодига ҳам ўз таъсирини ўтказишга ҳаракат қилди ва айрим ҳолларда бу муддаосига маълум даражада эришди.

Бу давр адабиётига тасаввуф, яъни сўфизм оқими турлича таъсир кўрсатган эди. Жумладан XV асрда Хуросон ва Мовароуннаҳрда кенг тарқалган, ривожланиб, расмий тус олган сўфийликнинг муҳим оқимларидан бўлмиш нақшбандизм ислом динини инкор этмасди. Лекин бу оқим ислом динининг бир қатор қонун-қондаларини танқид этишдан холи эмас эди.

Нақшбандийлик оқимига ўша даврнинг Жомий, Навоий ва бошқа илғор фикрли олим, шоир, мутафаккирлари ҳам эътиқод қўйган бўлиб, улар бу оқимнинг ижобий ва илғор томонларини тарғиб этганлар. Улар таркидунёчиликни қоралаб, зулм, адолатсизлик йўли билан бойиш, мол-дунё тўплашни қаттиқ танқид қилдилар, илм-фан, адабиёт, санъатнинг ривожланишини ёқладилар, ҳатто тасаввуф ақидаларига қарши курашдилар.

Гадонийнинг ишқий ғазаллари орасида ҳам онда-сонда тасаввуф таъсирида ёзилган айрим байт ва мисралар учрайди. Бу ҳолат ўша замонда форсий поэзиядан мустаҳкам ўрин олган тасаввуф фалсафасининг туркигўй шоирлар ғазалларига ҳам маълум даражада таъсир эта бошлаганлигини кўрсатади. Лекин тасаввуф Гадоний ижодини белгиловчи асосий таълимот эмас эди. Унинг лирикаси негизини дунёвийлик ташкил этади.

Шоирнинг газаллари ўзининг дунёвий руҳи билан аж-
ралиб туради.

Замондошлари сингари лирик газаллар ижодчиси си-
фатида машҳур бўлган шоир Гадоийнинг лирик мероси—
«Девони Гадо» XV асрдаги ўзбек дунёвий газалчилиги-
нинг ноёб намунаси сифатида катта қимматга эгадир.
Шоир ўзига хос услуб ва бўёққа эга бўлган, мусиқий,
жўшқин, мафтун этувчи тили равон лирикаси билан
классик поэзиямизнинг ўсиб, юксалишига муносиб ҳис-
са қўшди. Гадоий лирикаси ўша даврда оммалашган
поэзиянинг кенг тарқалган бир қатор жанрларида яра-
тилган.

Гадоий девонидаги шеърлар жанр хусусияти жиҳа-
тидан унчалик хилма-хил ва бой эмас. «Девони Гадо»
нинг асосий қисмини поэзиянинг машҳур тури бўлган,
шоирга ҳаётлигидаёқ шуҳрат келтирган, аруз вазнида
маҳорат билан ижод этилган газаллари ташкил этади.
Девон таркибида 230 газал, 1 мустазод, 1 қасида ва
5 қитъа бор эканлигини юқорида айтилган эди. Гадоий
девонидаги газаллари ва қитъаларидан 164 таси аруз
вазнининг рамал, 46 таси ҳазаж, 13 таси музориъ, 6 таси
мужтасс, 5 таси ражаз, 1 таси хафиф баҳрлари ва улар-
нинг тармоқларида яратилган. Бу маълумотлар Га-
доийни замонасининг етакчи адабий тури бўлган газал-
лар ижодкори, эски ўзбек тилидаги газалчиликнинг ри-
вожига катта ҳисса қўшган йирик газалнавис бўлган-
лигига кучли ишорадир. Кўп асрлардан бери газал
жанрининг етакчи мавқени эгаллаб келаётганлигига
асосий сабаблардан бири, унинг халқ ижодига яқин ту-
риши ва оддий оммага яхши тушунарли ҳамда куйга
осон тушишидадир. Газалнинг юқоридаги қимматли
хислатларини яхши тушунган Гадоий ҳам уни ўз ижо-
дининг асосий жанри қилиб танлаган ва улкан ютуқ-
ларга эришган.

Шоир Гадоий ўзбек дунёвий адабиётининг йирик
намояндаси сифатида забардаст газалнавис замондош-
лари Лутфий, Атоий, Саккокийлар сингари ўзбек клас-
сик адабиётининг лирик жанрлари, айниқса «туркий»
деб аталувчи арузнинг рамал баҳридаги дунёвий руҳ-
даги газалнинг ривожланиб, бойиб, тематик доираси
ва образлар силсиласининг кенгайишига, унинг янада
юқори тараққиёт босқичига ўсиб чиқишига, такомил
топишига ўз қимматли ҳиссасини қўшди. Маълумки,

классик адабиётимизда Гадонийгача ва ундан кейин ҳам ғазалдаги байтлар чегараси турлича белгиланган бўлиб, байтлар сонини, миқдорини белгилаш масаласи узоқ вақт мунозарага сабаб бўлган. Гадоний ғазаллари композицион жиҳатдан 4 байтдан 9 байтгача бўлган доирада ёзилган бўлиб, шоир шеърларининг ихчам бўлишига эътибор қилган.

Лирик турнинг энг оммавий жанри бўлган ғазалнинг, умуман ўзбек ғазалчилигининг пайдо бўлиши, шаклланиш даври ва тарихи, ривож ҳамда таърифи, тараққиёт босқичлари, такомиллашуви, тематик ва бадий-поэтик ҳамда специфик хусусиятлари, дунёвий моҳият касб эта бориб ҳаётга яқинлашганлиги ҳамда қўшиқлар ва халқ оғзаки ижодининг ўзбек ғазалчилигига таъсири ва бой маънавий, бадний поэтик манба бўлиб хизмат қилганлиги каби қатор масалалар Ойбек¹, А. Ҳайитметов², А. Мирзоев³, Э. Рустамов⁴, Н. Маллаев⁵ ва О. Носиров⁶ каби олимларимизнинг мақола ва асарларида чуқур ва илмий асосда, атрофлича таҳлил қилиб берилгандир. Биз бу бобда конкрет равишда Гадоний ғазалларигагина тўхталамиз.

Ўз замонасининг ўқимишли кишиси бўлган Гадоний, фақат туркигўй адибларнинг асарларини яхши билибгина қолмай, ўз салафлари бўлмиш Рудакий, Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Камол Хўжандий, айниқса Ҳофиз каби форс-тожик шоирларининг ишқий ғазаллари билан ҳам яхши таниш бўлган ва улар шоирнинг ижодига катта таъсир кўрсатганлиги шубҳасиз. Гадоний Лутфий.

¹ Ойбек. Навоий ғазалиёти, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали, Тошкент, 1961, 1, 2, 5-сонлари.

² А. Ҳайитметов. Навоий лирикаси, ЎзССР ФА нашриёти Тошкент, 1961.

³ А. М. Мирзоев. Рудаки и развитие газели в X—XV вв., Таджикгосиздат, Сталинабад, 1958.

⁴ Э. Р. Рустамов. Некоторые вопросы сравнительного изучения узбекской литературы XV века с другими восточными литературами (тюркские и персидско-таджикская), М.—Ташкент, 1966. Докт. дисс.; «Узбекская поэзия в первой половине XV века», М. ИВЛ, 1963.

⁵ Н. Маллаев. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожидан Навоийнинг роли ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журн, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1961, 3-сон, «Ўзбек адабиёти тарихи», Биринчи китоб, ЎзССР «Ўрта ва олий мактаб» давлат нашриёти, Тошкент, 1963.

⁶ О. Носиров. Ўзбек адабиётида ғазал, Фафур Ғулом номиди Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1972.

Атоий, Саккокий каби замондошлари билан бир сафда туриб салафларининг дунёвий ҳаётни куйловчи энг яхши традицияларини ўзлаштириб, уларни давом эттириш ва бойитиш ишида фаол қатнашди. Ўз навбатида Гадоий ўз шеърляти билан юқорида номлари зикр этилган замондошлари қатори Навоий ва ўзидан кейинги давр шоирлари ижодига таъсир кўрсатиб, маълум из қолдиргани шубҳасиздир. Гадоий ўзбек адабиёти тарихида ғазалнинг шаклланиши ва ғазал жанри тараққиётига катта ҳисса қўшибгина қолмай, ўша даврдаги диний-мистик адабиётга қарши ўзбек адабиётида дунёвий тематиканинг ишланишига ҳамда унинг етакчи тематикага айланишига, яъни дунёвий прогрессив адабиётнинг равнақига катта таъсир этди. Унинг ижодида дунёвийлик, ҳаётийлик, инсоний муҳаббатни куйлаш етакчи, асосий мавзулардан бирига айланди. Шоирнинг киши қалбини сеҳрлаб мафтун этувчи, фусункор ғазаллар девони бу фикрга далилдир.

Гадоийнинг дунёвий поэзия тараққиётига муҳим ҳисса бўлиб қўшилган ижтимоий-маърифий, адабий ва эстетик қимматга эга бўлган ғазаллари ғоявий мазмуни ҳамда мундарижаси жиҳатидан ранг-барангдир. Шоир уларда ижтимоий-сиёсий масалалар — замонасидан норозилик ва шикоят мотивлари, инсон ва унинг ҳаёти, дин, диний расм-русмлар каби қатор масалаларга ўз муносабатини акс эттирган.

Гадоий ғазалларида Шарқ поэтикасининг фикрни равон ва нафис ифодалаш йўллари ва воситалари, бадий санъатларнинг турлари ҳамда хусусиятлари каби муҳим масалаларни ўз ичига олувчи соҳаси бўлмиш илми бадеъ ҳам ўзининг чиройли ифодасини топган. Шоир илми бадеънинг мазмуннинг таъсири ва ҳаяжонлилигини оширадиган, фикрни бўрттириб, оҳангдорликни кучайтирадиган тазод, талмеҳ, ташбеҳ, таносиб, итфоқ, ҳусни таълил, ирсолул масал, тажохул-ул-ориф, лаф ва нашр, тарсе, тарди акс, тажнис, нҳом каби қатор поэтик шаклларида маҳорат билан фойдаланган.

Гадоий лирикаси тематик жиҳатдан замондошлари лирикаси билан ҳамоҳанг. Унинг лирик меросининг мундарижасини ишқий-лирик мазмундаги шеърлар ва уларга боғлиқ ҳолда турли ўринларда келган ижтимоий-сиёсий, фалсафий мотивларни ташувчи ғазаллар, байт ва мисралар ташкил этади. Бироқ Гадоий стук санъат-

кор сифатида ўша давр рамкаси доирасида ҳам ҳаётни кенг ва чуқур, ёрқин ва ранг-баранг акс эттира олди. Гадоий ғазаллари тематикасининг энг муҳим хусусияти, унинг дунёвий севги мавзуида, дунёвий руҳда ижод этилганлигидир. Шоир ўз девонида инсоний, дунёвий муҳаббатни кенг ҳамда таъсирчан, юракни тўлқинлантирадиган даражада, ғоят бадиний, жозибали этиб куйлаган ва юксакликка кўтариб улуглаган. Атоий, Саккокий, Лутфий ва бошқа замондошлари каби Гадоий ҳам ишқ-муҳаббатда ҳаёт маъносини кўрганлиги учун унга шундай катта маъно берган. Чунки ўша даврда дунёвий адабиётнинг тезиси ҳаётни куйлашдан иборат эди. Гадоий лирикасида ишқ-муҳаббат темаси кенг маънодаги ҳаётгий, турмушга яқин бўлган муҳаббат эди.

Проф. А. Ҳайитметов севги темасидаги ғазалларнинг ижтимоий аҳамияти ҳақида жуда тўғри ёзади:

«Ғазалнинг севги темаси билан боғланганлиги бу шеърининг форманинг қасидага нисбатан ғоявий-тематик жиҳатдан халқчиллигини кўрсатар ва тобора унинг халқчиллигини оширади. Ғазалнинг бу соҳадаги муваффақияти форс-тожик адабиёти тарихида, хусусан, Саъдий ва Ҳофиз шеърининг мисолида яққол кўзга ташланади. Бу гигант лирикларнинг ижодларида шу формага кўп ўрин ва эътибор берганликларининг ўзи, уларнинг ўз халқлари манфаатлари ва оғзаки поэзиясига яқинлигини намойиш қилар эди. Чунки севги темаси аслида ҳаммага яқин, ҳаммага тушунарли, демократик характерга эга бўлиб, ундан ҳар қайси ижтимоий гуруҳ манфаатдор ва унга алоқадордир. Шунинг учун ҳам бу тема кенг халқ оммаси аҳамиятига, жамият аҳамиятига эга бўлиб, бу темадаги лирик асарлар доим катта ижтимоий аҳамият касб этиб келди»⁷.

Бу фикр Гадоийнинг севги темасидаги ғазалларига ҳам хосдир. Гадоий ишқий ғазалларида ошиқнинг ички кечинмаларини, унинг ҳижрон азоблари, дард-аламлари, орзу-армонларини куйлаш билан бирга (гарчи девондаги ғазалларнинг асосий темаси муҳаббат бўлсада) май, ҳижрон, висол ва яна бошқа бир қатор гуманистик темаларни ҳам қаламга олиб, ўзининг турмушга бўлган турли хил қарашларини, мулоҳазаларини шу темага боғлиқ ҳолда ифодалаган.

⁷ А. Ҳайитметов. Навоий лирикаси, 1961, 107-бет.

Ўз шеърний қудратини, маҳоратини лирик газаллар орқали намойиш этган Гадоний ижоди марказида Фирдавсий тараққиёт такомплининг «охирги босқичи» деб таърифлаган, Хайём эса «дунёнинг тилаги ҳам самари», «тўгарак жаҳонни узук» фараз қилиб «унинг кўзи, гавҳари» деб билган инсон⁸, «ер юзидаги нарсаларнинг энг зарифи» бўлган одам⁹ ва унинг гўзаллиги, дунёвий муҳаббат, инсоний ҳис-туйғулари, ички изтироблари, юксак интилишлари темаси туради.

Гадоний ижодида ишқ фақат гўзал маъшуқага эмас, балки бутун табиат ва инсонга, ватанга, жамият ва ундаги кишиларга ҳамда уларнинг бир-бирларига бўлган меҳр-муҳаббати сифатида талқин этилганлиги билан ажралиб туради.

Гадоний ўз газалларида ишқ темаси орқали чин инсоний севги ва унга вафо, садоқат ҳамда ишқ бобида зўр чидамга эга бўлиш, севимли маъшуқа гўзаллигини улуғлаш, ишқ йўлида дуч келадиган кечинмалар, ҳусусиятлар ва бошқа бир қатор ғоялар ёритилади. Лекин шу билан бирга, севги темасидаги газалларида шоир ўзининг ижтимоий ҳаётга бўлган муносабатини, ижтимоий кайфиятини, дунёқарашини, замондан шикоят, норозилик, адолатсизликни қоралаш, яхши турмушни орзу қилиш, илм-маърифатни улуғлаш каби мотивларни, диний тақволар ва мистик ақидаларга, мутаассибликка қарши фикрларини ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа масала ва муаммолари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, қарашларини ҳам баён этгандир.

Гадоний дунёвий севги темасидаги газалларида ёрни севиш ғоясини янада юксак поғонага кўтариб, ҳар томонлама чуқур ва бадний жиҳатдан таъсирли этиб қуйлади:

Дилбаро, сенсиз тириклик бир балойи жон эмиш,
Ким, анинг дарди қошинда юз ўлум ҳайрон эмиш¹⁰.

Шоир маънавий ҳаётда диний-мистик кайфиятлар кўпчиликини чулғаб-чирмаган бир шароитда инсоний севгини улуғлади, одамларни реал ҳаётга, борлиққа, табиат гўзаллиги ва унинг ноз-неъматларидан баҳраманд бў-

⁸ Ш. Шомухамедов. Гуманизм — абадийлик ялови, «Шарқ юлдузи», 1968, 7-сон.

⁹ Гадоний. Девон, қўлёзма, 1236 varaқ.

¹⁰ Қўлёзма, 122a varaқ.

лишга ундади. Бу замонасига нисбатан ижобий аҳамиятга эга бўлган ҳодиса эди.

Гадоийнинг инсоний муҳаббат темасида ёзилган дунёвий руҳдаги, ҳаётини моҳият касб этувчи газаллари мазмунли, чиройли ифодаларга бой ва ўйноқчилиги, бадиний юксаклиги, услуби раволиги билан киши диққатини ўзига тортади.

Эй насими субҳидам, мендин нигоримга салом,
Ул сочи сунбул, юзи гул, навбаҳоримга салом.

Лаблари қанду гулобу сўзлари шаҳду шароб,
Ғамзаси мастона, ул кўзи хуморимга салом.

Жон нисор этсам керак боди саҳардек оллида,
Бандадин ҳар гаҳки элтур бўлса ёримга салом.

Бўстони ҳусн[и] лутфу хулқ ичида сарвиноз,
Ул севар жонтек, азизим, ихтиёримга салом.

Тобуғингда нечаким арз айлади ҳолин Гадо,
Демадинг бир кунки, мискин хоксоримга салом¹¹.

Гадоий ўз газалларида инсоннинг энг олижаноб фазилати ва маънавий гўзаллиги бўлган ишқни турли хавф-хатарларга тўла сермавж дарёга, поёнсиз денгизга ўхшатади. Шоир бу билан ишқни денгиз каби чексиз, абадий деб бу йўлда кутилмаган машаққатларга дуч келиш мумкинлиги ҳақида ошиқни огоҳлантиради. Гарчи унинг поёнига ета олмаслигига кўзи етса-да, шоир-лирик қаҳрамон ишқ йўлидан қайтмасликка қатъий қарор қилиб, ўзининг севгиси чексиз эканлигини баён этади:

Ҳар не бўлса, ишқ дарёсинда туштум оқибат,
Гарчи етмайду киши бу баҳрнинг поёнига¹².

Ажаб гирдоб эмишдур Қулзуми ишқ.
Ёронлар сиз билинг, зинҳор-зинҳор¹³.

Гадоийнинг замондоши Саккокний эса ишқ шунчаки бир кўнгилхушлик эмаслигини, ишқ йўлида ошиқ хилма-хил қийинчилик ва уқатларга дуч келиши, яъни жон куйдириши кераклигини алоҳида таъкидлаб шундай дейди:

¹¹ Қўлёзма, 138а вақ

¹² Қўлёзма, 1516 вақ

¹³ Қўлёзма, 119а вақ

Ишқ ишин Саккокий аввал билмайин осон кўруб,
Охири ўз жонининг ишини душвор айлади¹⁴.

Ишқни улуғлаган Гадоий ишқ йўлидан қайтмаслик-ка ва ёр васлига етишишга қатъий қарор қилади. У бу йўлда дуч келувчи ҳар қандай қийинчиликларга бардош беришга, ҳатто қурбон бўлишга ҳам тайёр. Чунки меҳнат чекмай муродга етиб бўлмайди. Ошиқ ўз сўзидан, ниятидан чекинмайди, унинг аҳди мустаҳкам:

Васлингга етгай бу жон, ё зор ўлтургай фироқ,
Водийн ишқингга туштум ҳар не бўлса, ё насиб¹⁵.

Шоир ҳақиқий муҳаббат абадий ва бир умрлик бўлади, унинг тузоғига илинган ҳар қандай ошиқ ундан қочиб қутулолмайди, у ўзига доимо тортиб туради деган ғояни қўйидагича ифодалайди:

Доми ишқингдин нечук бўлсун халос ушбу кўнгул,
Ким неча қочсам, йироқтин тортар ул мушкин таноб¹⁶.

Шоир — лирик қаҳрамон севимли «гули раъноси» борлиги билан фахрланиб, юракдаги бутун қувонч ва ғурурини, ички ҳис-туйғуларини таносиб санъатини қўлланиб қўйидагича зўр фахрланиш билан баён қилади:

Булбули гўё масаллик сайрамай мискин Гадо,
Найласун, нетсун, сенингтеқ чун гули раъноси бор¹⁷.

Бу байтда булбули гўё ва гули раъно сўзлари таносиб ҳосил қилган.

Гадоий муҳаббатсиз ҳаётни тан олмайди. У севгини инсоннинг энг олижаноб фазилати ва маънавий гўзаллиги сифатида улуғлайди. Гадоий ишқ-муҳаббатда ҳаёт маъносини, инсон ҳаётининг барча гўзалликларини кўрганлиги учун ҳам у ишққа катта маъно беради. Шоир ўз даври доирасида ҳаётни кенг ва чуқур, ёрқин ва ранг-баранг акс эттиради. У одам зоти дунёда яшар экан, доимо муҳаббат ва унинг дарди билан яшаши керак дейди. Шоир ишқсиз ҳаёт кечирувчи кишиларни жонсиз суратга ўхшатади. Бу билан Гадоий ишқни яна ҳам улуғлаб, уни инсон ҳаётининг, дунёда яшашининг

¹⁴ Саккокий. Танланган асарлар, нашрга тайёрловчи Қ. М. виров, Тошкент, 1958, 61-бет.

¹⁵ Қўлёзма, 1036 varaқ.

¹⁶ Қўлёзма, 103a varaқ.

¹⁷ Қўлёзма, 1176 varaқ.

кучли мазмунидир деган ажойиб ғояни халқ ибораси
воситасида шундай ифодалайди:

Ҳар кишинингким сенингтеқ бир севар жонони йўқ,
Филмасал, бир суратедурким, танинда жони йўқ¹⁸.

Ҳаётни ишқсиз тасаввур эта олмаган шоир — лирик
қаҳрамон дунёда ёрсиз ҳаёт кечириндан кўра, ўлимни
афзал кўради, абадий ҳаётдан воз кечади. Иккинчи
байтда Нуҳ пайғамбарнинг боқий, абадийлиги ҳақи-
даги афсонага ишора қилиниб талмеҳ ҳосил қилинган.

Гар фалак бошқа тутар бўлса мени дилдордин,
Бу тирикликтин ўлум, валлоҳу биллоҳ, яхшироқ¹⁹.

Туттумки фалак Нуҳ бақосин манга берди,
Сенсиз нетайин, умри азизим, бу бақони²⁰.

Шоирнинг иккинчи замондоши Атоий ҳам юқоридаги
каби ғояни илгари суриб, ёрсиз ҳаётни тан олмайди, ак-
синча реал ҳаёт ва гўзал маъшуқани улуғлайди:

Эй бегим, валлоҳ, керакмас танда жон сизсиз манго,
Ҳам ҳаёти Хизру умри жовидон сизсиз манго²¹.

Гадойй мулкдорлар ўз мол-мулклари, мансаб, мар-
табалари билан ғурурлансалар, менинг дунёдаги қувон-
чим, фахрланишимнинг сабабчиси маъшуқанинг ишқи-
дандир дейди. Шоир назарида муҳаббатдан ҳам улуғ-
роқ нарса бўлиши мумкин эмас. Гадойй бу билан му-
ҳаббатни ҳар қандай мол-мулк, мансабдан устун қўяди
ва ўзи ҳам шунга амал қилганлиги билан фахрланади.
Бу ғоянинг мол-мулк, мансаб, тож-тахт учун кураш
авжга минган, ишқ, севги оёқ ости этилиб, опталган
бир замонда илгари сурилишини диққатга сазовор
ижобий ҳодисалардан деб айтиш мумкин. Иккинчи
байтда гадо сўзи ҳам луғовий, ҳам истилоҳий маъно-
да, яъни итфоқ санъати қўлланилган:

Ишқингиздин [дур] жаҳон ичра мубоҳотим²², бегим,
Узгалар фаҳри гар ўлса мулку жоҳ-у²³ мол ила²⁴.

¹⁸ Қўлёзма, 1246 varaқ.

¹⁹ Қўлёзма, 1266 varaқ.

²⁰ Қўлёзма, 1556 varaқ.

²¹ Атоий. Танланган асарлар, нашрга тайёрловчи ва сўз боши
автори Э. Рустамов, Тошкент, 1958, 24-бет.

²² Фахрланиш, қувончим, қувонишим.

²³ Мансаб, мартаба.

²⁴ Қўлёзма, 1006 varaқ.

Доғи ишқинг бирладур фахру мубоҳатим, бегим,
Ҳеч Гадода ушбу давлатлиқ нишон бўлғайму, оҳ²⁵.

Гадойиннинг улкан замондоши Лутфий ҳам муҳаббатни ҳамма нарсадан устун қўйган қуйидаги каби байтни ижод этган экан:

«Не кетурдинг,— десалар маҳшарда,— Лутфий, дунйидим»,
Кўргузай багримдаги новакларинг пайконини²⁶.

Атойи лирикасида эса муҳаббатнинг олтин ва зар, тож ва тахтлардан ҳам юксак эканлиги қуйидагича қуйланади:

Отойиға бўсаганда ўрун бер,
Сарою коху айвон ҳожат эрмас²⁷.

Ошиқ эрмас маҳвашким, тилар зар бирла васл,
Ошиқ улдурким, висолинг нақдн истар зоридин²⁸.

Халқ мақолида «гулни севган, тиканни ҳам севади»²⁹ дейилганидек, вафолни, садоқатли ошиқ — лирик қаҳрамон ёрнинг висолига эришиш йўлида ҳар қандай ғам тортишга, «юз таънаю маломатлар» эшитишга тайёр эканлигини, ҳаттоки, ёрнинг ишқни, дарду ғамини чекиш учун ўз ҳаёти етмаса ҳақдан яна қўшимча умр тилаб уни ҳам шу йўлда сарф этишга баён қилади. Заҳмат чекмай муродга етиб бўлмаслигини яхши ҳис қилган ошиқ инсоний муҳаббат дардсиз ҳаётни тан олмайди. Шоир муҳаббатсиз ҳаёт кечирини тасаввур ҳам қилолмайди. У бундай ҳаётдан «безор ўлмишам», бунақа тирикликдан ўлим яхшироқ дейди, яъни дунёда яшашнинг маъноси ишқ-муҳаббат биландир деган ғояни илгари суради. Ошиқ ёр висолига эришиш учун дунёда энг оғир бўлган эл таънасини ҳам эшитишга тайёр:

Хар дам тегар элдин манга юз таъну маломат,
Васлинг учун, эй [жон], чекарам мунча балони³⁰.

Дарду ғамингни чеккали ҳақдин тилайдурмен ҳаёт,
Йўқса мунингтеқ умрдин, валлоҳки, безор ўлмишам³¹.

²⁵ Қўлёзма, 151а varaқ.

²⁶ Лутфий. Танланган асарлар, иккинчи нашри, Ўздавнашр, Тошкент, 1960, 98-бет.

²⁷ Атойи. Танланган асарлар, 90-бет.

²⁸ Уша асар, 139-бет.

²⁹ Ўзбек халқ мақоллари, Ўзадабийнашр, Тошкент, 1958, 70-бет.

³⁰ Гадоий. Девон, қўлёзма, 155б varaқ.

³¹ Қўлёзма, 135б varaқ.

Чунки айрилдим сенингдек дилрабодни. Ўлганим
Яхшироқдур бу тирикликтин манга, валлоҳ умид³².

Гадоний каби Лутфийнинг лирик қаҳрамони ҳам ёр-
сиз, айрилиқдаги ҳаётдан ўлимни афзал кўради ва бу
рояни юқоридаги мисраларга оҳангдош мисраларда
ифодалайди:

То жамолингдин тушубтурмен ямон кўздек йироқ,
Бу тирикликтин кўрарман кўп ажални яхшироқ³³.

Гадоний бир муддат бўлса-да, ёрсиз кечирилган ҳаётни
бекорга, зойилик билан, беҳудага ўтган умрга ўхша-
тади:

Зойиъ эрмиш умрким сенсиз кечурдум муддат,
Яъламуллоҳ ул ҳаёт эрур бори товон манга³⁴.

Мавлоно Лутфийда бу қуйидагича акс этган:

Эй фироқ, ўлтур мени, филҳол қутқор қайғудин,
Ёрсиз ачиқ умр захру ажал тарёк эрур³⁵.

Шоир — ошиқ ишқ йўлида ҳар қандай азоб-уқубат-
ларни тортишга, ҳар қанча куйиб-ёнишга, жонини фидо
этишга тайёр:

Ул кўзи ўтлуқни севдунг ўз ҳадингни билмайни,
Ишқ ўти ҳар неча куйдурса ҳануз камдур санга³⁶.

Чунки ошиқнинг жароҳатли кўнглига севимли ёрининг
муҳаббат дарди, севгиси маҳрам, сирдош, ҳамдамдур.
Шунинг учун ҳам шоир муҳаббат дардини мадҳ этади:

Эй жароҳатлиқ кўнгул дардина маҳрам дарди ёр,
В-эй азалдин то абад жонимға маҳрам дарди ёр³⁷.

Лирик қаҳрамон маъшуқанинг ишқ дардидан ором
олади, шунинг учун ҳам ишқ ўтининг, ёр дардини
заррача бўлса-да, камайиншига қарши ғътироз бил-
диради:

Ишқ дарди заррае гар кам бўлур, жоним чи
Е илоҳий, то қиёмат бўлмасун кам дарди ёр

³² Қўлёзма, 107б varaқ.

³³ Л у т ф и й. Девон, Нашрга тайёрловчи Со д Эркинов,
Тошкент, 1965, 126-бет.

³⁴ Қўлёзма, 101а varaқ.

³⁵ Л у т ф и й, Девон, 65-бет.

³⁶ Қўлёзма, 99а varaқ.

³⁷ Қўлёзма, 116б varaқ.

³⁸ Қўлёзма, 117а varaқ.

Гадоийнинг лирик қаҳрамони гўзал маъшуқа севгиси туфайли азоб-уқубат, ғам-қайғу чекади, унинг ишқидан ҳатто тангри ҳам безор. Лекин у ўз муҳаббатидан воз кечмайди:

Яна ишқ илгига бўлдум гирифтор,
Илоҳий, бу кўнгулдин тенгри безор³⁹.

Шоир ишқ дарсидан таълим берувчи мударрисга мурожаат этиб, ошиқ — лирик қаҳрамоннинг ишқ дарсига муҳтож эмаслигини, у бу фан соҳасида кўпдан бери жон куйдириб, риёзат чекиб келаётганлигини қуйидагича тасвирлайди. Бу байтда таълим ва мударрис, дарс ва фан сўзлари таносиб ҳосил қилган:

Ҳожати таълим эмастур, эй мударрис, дарси ишқ-
Ким, баче тортиб турур мискин Гадо бу фанда жон⁴⁰.

Гадоий дунёвий севгини куйлар экан, жиддий хулосага келади. У севги масаласига фалсафий мазмун бағишлайди, ишқ соҳасида султон ҳам, гадо ҳам тенгдир, ҳатто гадо султондан устунликка эга деган ажониб ғояга содиқ қолади. Бу ғоя орқали шоир ишқни ҳамма учун барабар бўлган инсоний фазилат сифатида улуғлайди:

Гадоий беш⁴¹ эмастур дер рақибинг,
Гадодурмен, вале, султондин ортуқ⁴².

Профессор А. Ҳайитметов Навоий ишқ соҳасида шоҳу гадо бир даражада, балки гадо устун бўлиши керак, деган олижаноб ғояни илгари сурганлигини тўғри кўрсатади ва шоирнинг қуйидаги мисрасини мисол қилиб келтиради:

Ишқ аро шоҳу гадо тенгдур! Гадо балким фузун⁴³.

Юқоридагилардан ҳар икки шоир ҳам ишқ соҳасида гуманистик позицияда туриб, адолатли хулосага келганликлари, ҳамфикр, қарашлари бир хил эканлиги англашилади.

Гадоий ғазалларидаги асосий, марказий қаҳрамонлардан бири бўлган лирик қаҳрамон — ошиқ фидокор,

³⁹ Қўлёзма, 119а varaқ.

⁴⁰ Қўлёзма, 144а varaқ.

⁴¹ Беш — ортуқ маъносида.

⁴² Қўлёзма, 125а varaқ.

⁴³ А. Ҳайитметов. Навоий лирикаси, 201-бет.

олижаноб севги эгаси, гуманист, ишқ бобида ўз маъшуқасига садоқатли, аҳдига вафодор, ёрига меҳрибон, севгисида собит турувчи ва бошқа ажойиб инсоний фазилатларга эга бўлган инсондир. Унинг сўзи билан иши, тили билан дили бирдир.

Лирик қаҳрамон севимли маъшуқанинг висолини афсонавий, илоҳий нарсалардан устун қўяди ва афзал кўради. У боғи ризвон, жаннатдаги ҳур, париларни эмас, балки реал инсонни севади ва унга ўзининг самимий севгисини изҳор этади:

Истамас кўнглум Хизр сарчашмасини, чул манга,
Бир дами васлинг хаёли оби ҳайвон кўрнаду⁴⁴.

Боғи ризвон ичра кўнглум сенсиз, эй рашки пари,
Ҳурларнинг суҳбатин, не чин, не ёлғон, истамас⁴⁵.

Бу фикр Атоийда шундай ифодаланган:

Кўрармен боғи жаннат мевасиндин
Янгоқинг норини юз қатла беҳроқ⁴⁶.

Шоир — лирик қаҳрамон гўзаллар орасидан ўзига муносиб маҳбубани танлаганлигини турмушдан олинган жуда чиройли ўхшатиш билан оригинал тасвирлайди:

Бир-бир варақ мутолаа қилди Гадо борин,
Девони кўрк ичинда сени топти интихоб⁴⁷.

Ошиқнинг ўз маъшуқасига гўё узукка кўз қўйгандек жуда мос эканлигини шоир образли ифодалаб, тарди акс санъати воситасида қуйидагича ифода этади:

Ҳар нечаки сентек менга дилдор топилма,
Мендек сенга ҳам ёри вафодор топилмас.

Биринчи мисрадаги «сентек манга» сиккинчи мисрада «мендек сенга» тарзида тескари бўлиб, тарди акс ҳосил қилган.

Гадоийнинг лирик қаҳрамони ўз маъшуқаси билан аҳду паймонни бутун умрга боғлаган. У маъшуқасидан бошқани севмайди. Унинг ишқи билан яшаб, дунёдан ўтишга аҳд қилган. У ўз аҳдининг абадий эканлигини алоҳида таъкидлайди:

⁴⁴ Гадоий. Девон, қўлёзма, 114б варақ.

⁴⁵ Қўлёзма, 121а варақ.

⁴⁶ Атоий. Танланган асарлар, 95-бет.

⁴⁷ Қўлёзма, 104а варақ.

⁴⁸ Қўлёзма, 120а варақ.

Ўзга қилмоқлик не нисбат, ҳоша лиллоҳ⁴⁹, то абад
Аҳду паймоники боғлабтур бу кўнглум ёр ила⁵⁰.

Ўлгунча ул вафо-ю муҳаббатни яъниким,
Мен ўзга қилсам, ушбу худ амри маҳол эрур⁵¹.

Агар сендан ўзгага кўнгил берсам бу ниҳоятда кат-
та хато, янглишини бўлади деб, фақат ўз маҳбубасини
свишини яна бир бор таъкидлайди:

Гояти саҳву қусури таъдин бўлғай, бегим,
Сен боринда бу Гадо гар бўлса қурбон ўзгага⁵².

Гадоний ўзининг ишқ бобидаги аҳди қатъий эканлигини,
бу йўлдан ҳеч қачон қайтмаслигини жуда очиқ, қатъий
қилиб тасвирлайди:

Бу Гадо ишқинг йўлинда, то қиёмат ёнмағай,
Банд-бандини агар қилғай фалак азми рами⁵³.

Атоий лирикасида ҳам ошиқнинг ўз севгилисига бўлган
садоқат ва вафодорлиги юқоридаги каби ифодаланган:

Кес бошимни, ерга сол, ётсун қаро зулфунг бикин,
Гар назар қилсам юзунгдин ўзга юзга қайрилиб⁵⁴.

Шоир дунёда гўзаллар, «ҳусн эли бисёр», жуда кўп
бўлса-да, менинг кўнглим истагани сенсан, сендан ўз-
гани севмайман дейди. Гадоний бу билан фақат бир ки-
шини севиш керак деган ғояни илгари суради. Ҳукм-
рон синф вакиллари орасида кўп хотинлилик авж ол-
ган, аёлларга нотўғри муносабат, тенгсизлик ҳукм сур-
ган бир замонда шоир ўз маъшуқасининг образини юк-
сакликка кўтариб, унда энг аввало инсон, дўстни кўра-
ди ва унинг олдида таъзим қилади:

Гарчиқим дунё ичинда ҳусн эли бисёр эрур,
Барчасидин кўнглума, валлоҳ, сенсен ихтиёр⁵⁵.

Мултафит бўлмас бу кўнглум сендин, эй жон, ўзгага,
Эй ҳабибим, сен боринда бори не сон ўзгага⁵⁶.

⁴⁹ Худо сақласин! худо узоқ қилсин!

⁵⁰ Қўлёзма, 99а varaқ.

⁵¹ Қўлёзма, 114а varaқ.

⁵² Қўлёзма, 98а varaқ.

⁵³ Қўлёзма, 138б varaқ.

⁵⁴ А т о и й. Танланган асарлар, 32-бет.

⁵⁵ Қўлёзма, 110б varaқ.

⁵⁶ Қўлёзма, 98а varaқ.

Лирик қаҳрамон сеvimли маъшуқаси висолига эришиш орзу-умиди билан яшайди. Бутун фикри хаёли, борлиги, вужуди билан унга томон интилади. Борган сайин унинг муҳаббати туғёнга келиб, янада кучлироқ бўлиб боради. У ёрининг висолига эришиш йўлида «гар минг туман жони» бўлса барчасини фидо қилишга тайёр, ҳиммати ғоят баланд:

Кимки васлим истар ўлса, жон фидо қилсун дединг,
Эй туфайлинг минг туман жон, гар санга тушгай қабул⁵⁷.

Зарра армон қолмағай ўлсам, тирилсам дунёда,
Бир кеча гар даст берса васлинг, эй жон, то сабуҳ⁵⁸.

Ишқда устувор бўлган шоир — ошиқ ёр висолига эришишни ҳаётда икки бор умр топиш билан тенглаштиради:

Ҳақдин бу Гадо топқай эди умри дубора,
Васлинг анга гар бўлса эди ёна муяссар⁵⁹.

Лекин, ошиқ маъшуқаси висолига эришиш учун қанчалик азоб чекиб, изтиробда қолмасин, маъшуқа унинг муҳаббатига, кўз ёшларига, оҳ-фиғонларига назар-эътибор, раҳм-шафқат қилмайди, аксинча ўз ноз-истигноси билан азоб беради, унга нисбатан вафосизлик қилади. Аҳду вафони унутиб турли хил жафолар етказди. Маъшуқа бу хилдаги хатти-ҳаракатлари билан ошиқ кўнглига озор беради, юрагини қон қилади:

Бир йўли унуттунг, санамо, аҳду вафони,
Ҳадидин ошурдунг манга анвои жафони⁶⁰.

Юроким қат-қат жафодин гунчадек қон боғлади,
Кўрмадим бир кун вафо ул навбаҳоримдин, дариг⁶¹.

Жафодин ўзга Гадо чунки кўрмади сендин,
Сени вафосизу номехрибон демай, не дейин?⁶²

Шоир — ошиқ маъшуқани қаттиқ кўнгили, берилликда айблайди. Менинг «ўтлуқ оҳимдин» ҳаттоки, темир ҳам эриб кетди, деб ўз норозилигини баён қилди:

Гадонинг ўтлуқ оҳиндин темур, тош эриди, аммо
Сироят⁶³ қилмади бир заррае сен кўнгли хороя⁶⁴.

⁵⁷ Қўлёзма, 132а varaқ.

⁵⁸ Қўлёзма, 106а varaқ.

⁵⁹ Қўлёзма, 113а varaқ.

⁶⁰ Қўлёзма, 155б varaқ.

⁶¹ Қўлёзма, 123а varaқ.

⁶² Қўлёзма, 143а varaқ.

⁶³ Сироят — таъсир маъносида.

⁶⁴ Қўлёзма, 150а varaқ.

Яна ошиқ маъшуқасини ўзига нисбатан лоқайд, бепарво, илтифотсизликда айблайди ва фиғон чекади:

Нолаи зоримни эшитиб демассен доғи бир-
Ким, нединдур ушбу фарёду фиғон андоқ дурур⁶⁵.

Шоир бераҳм маҳбубага насиҳат қилиб, сен мен каби ғамхўр дўстни топа олмайсан, деб унга ўз садоқатини баён қилади:

Ҳар нечаким ёру ҳамдам топқасен, аммо яқин
Топмағунгдур мен Гадодек ёри ғамхўр дунёда⁶⁶.

Ёрига муҳаббати ҳаддан зиёда бўлган ошиқ маъшуқасининг ишқида хасталаниб, «ўлар ҳолатга» келиб қолган, маъшуқаси эса ўз ҳуснига маҳлиё, мағрурликдан бўшамайди. Ошиқ бу ҳолатдан изтироб чекади:

Мен ўлар ҳолаттаю сен ноз ила мағрури ҳусн,
Бу не истиғно бўлур, эй ўз қулиндин беҳабар?⁶⁷

Лирик қаҳрамон «ҳусн элига шоҳ» бўлган маъшуқаси туфайли алам-изтироб, жабр-зулм чекса ҳам, ундан юз ўгирмайди, балки дилбар ёри туфайли бошига узлуксиз ёғилган қайғу, кулфатларни «азизимнинг ғамисен», «хайра мақдам, марҳабо» деб қарши олади:

Ҳар ғамиким, келса дилбар соридин айтур Гадо,
Чун азизимнинг ғамисен, хайра мақдам, марҳабо⁶⁸.

Ошиқ ёридан ўзига етган «ҳар бир ғаму дардни» бебаҳо инъом, эҳсондек зўр хурсандчилик билан кутиб олади:

Ҳар ғаму дардики келса ёр соридин манга,
Жонума миннат, вале нетсун киши ағёр ила⁶⁹.

Ошиқ маъшуқасига нисбатан садоқатли бўлиб, ваъдага вафо, аҳду паймонга қатъий амал қилса, маъшуқа эса унга илтифотсизлик кўрсатиб изтиробга солади. Шундай бўлса ҳам ошиқ унга ёмонлик ўрнига бахтиёрлик,

⁶⁵ Қўлёзма, 108б varaқ.

⁶⁶ Қўлёзма, 98б varaқ.

⁶⁷ Қўлёзма, 111а varaқ.

⁶⁸ Қўлёзма, 101б varaқ.

⁶⁹ Қўлёзма, 99а varaқ.

саломатлик, узоқ умр тилайди. Ўз бахт-саодати, ҳузур-ҳаловатидан кечиб, гўзал маҳбубага имкони борича ғамхўрлик қилишга интилади:

Юз Гадотек ўлса ўлсун ҳасратингдин, эй бегим,
Ўз паноҳинда сени ҳақ сақласун фиқулли ҳол⁷⁰.

Ҳолимни магар анда рақиб айтқусиким,
Бечора Гадо ўлди, азизим, сен эсон қол⁷¹.

Гарчи ҳасрат бирла ўлтурдунг Гадони хору зор,
То қиёмат умр берсун ҳақ санга давлат била⁷².

Бундай жозибали байт Саккокий қаламига ҳам ман-субдир:

Ҳасрат била Саккокий худ ўлди, сен эсон қол,
Ишрат била, эй шоҳи жаҳон, дунёда боқи⁷³.

Бу каби ниҳоятда самимий ва таъсирли мисралар улuf Навоий лирикасида ҳам бордир.

А. Ҳайитметов ўзининг Навоий лирикаси таҳлилига бағишланган асарида Навоийнинг лирик қаҳрамони — ошиқ ҳақида қуйидагича ёзади: «У худбинлик билан эмас, ўз севгилисининг райига, хоҳишига қараб иш туттади, севгилисининг ўзидан бошқани севишга ҳақи ва ҳуқуқи борлигини тушунади, лекин ўла-ўлгунча ундан юз ўгира олмайди, унга халақит бермаган ҳолда, унинг ишқи билан яшаб, дунёдан ўтади». Тадқиқотчи бунга мисол қилиб шоирнинг қуйидаги қалбидан чиққан нақадар самимий ва гўзал сатрларини мисол қилиб келтиради ва чин севги эгасигина ўз севгилисига шундай олижаноб муносабатда бўлиши мумкин деб жуда тўғри хулоса чиқаради⁷⁴.

Сенинг ёдинг била ўлди Навоий,
Тирик бўл — гарчи они қилмадинг ёд.

Гулшаниндин елдек, эй раъно ниҳол,
Мен ямон бордим, вале сен яхши қол.

Агарчи Навоий икки наргисинг хаёли била,
Маризу маст жаҳондин ўтар,— сен ўлғил соғ.

⁷⁰ Қўлёзма, 1296-варақ.

⁷¹ Қўлёзма, 1316-варақ.

⁷² Қўлёзма, 100а-варақ.

⁷³ С а к к о к и й. Танланган асарлар, 65-бет.

⁷⁴ А. Ҳ а й и т м е т о в. Навоий лирикаси, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1961, 203—204-бетлар.

Лекин ошиқ индамай, ҳаракатсиз ўтирмайди. У маъшуқага мурожаат этиб уни илтифот кўрсатишга, ўз ошиғини унутмасликка чақиради, ваъдага вафо қилишга даъват этади:

Унутсун барча олам гар унутса,
Сен, эй ҳури пари рухсор, унутма⁷⁵.

Севгилиси муҳаббати дардида хасталаниб ётиб қолган ошиқ бераҳм, шафқатсиз ёрини шафқатли, раҳмдил бўлишга ундайди:

Мен Гадоий хастани бори соғингин кеч-кеч,
Гар муяссар бўлмаса сўрмоқ, азизим, бот-бот⁷⁶.

Шоир — лирик қаҳрамон, ўз маъшуқасини ёшлик, гўзаллик даврини ғанимат билиб вафо йўлини тутишга, ўз илтифотидан баҳраманд қилишга, «Кўз юмуб очқунча»лик бир лаҳзада ўтиб кетувчи ёшлик, гўзаллик даврини зое кетказмасдан, вафо қилишга даъват этади:

Ҳусн давронин ғанимат тут, вафо қил ошиқа,
Эй бегимким, кўз юмуб очқунча бу даврон кечар⁷⁷.

Гадоий каби Атоий ҳам вафосизликни қоралайди. Агар маъшуқа ҳуснда тенгсиз бўлса ҳам вафоли, садоқатли бўлиши керак, акс ҳолда ундан ҳатто тангри ҳам безор деб, уни вафодорликка чақиради:

Вафосиз дилрабодин тангри безор,
Агар ҳусн ичра жаннат ҳури бўлса⁷⁸.

Яна шоир — ошиқ ўзига далда бериб, халқ мақолида «жон кўйдирмасанг жонона қайда...», «...Ошиқ эмас ишқ йўлида жон бермас» дейилгани каби, ёрга етишиш учун жавру жафосини чекиш, сабру бардошли бўлиш, умидсизликка тушмасдан чидам билан кутиш, умид билан яшашга чақиради:

Дилбар жафоу жаврини [хуш] чекмак керак-
Ким, оқибат тараҳҳум этиб, бир вафо қилур⁷⁹.

Лирик қаҳрамон — шоир маъшуқани раҳм-шафқатга, вафога, ўз ошиғига нисбатан одабийлик қилишга даъват этади:

⁷⁵ Гадоий. Девон, қўлёзма, 101а varaқ.

⁷⁶ Қўлёзма, 105а varaқ.

⁷⁷ Қўлёзма, 114б varaқ.

⁷⁸ Атоий. Танланган асарлар, 159-бет.

⁷⁹ Қўлёзма, 116б varaқ.

Раҳм этиб бир одамийлиқ қил Гадонинг ҳаққида
Дам-бадамдур, йўқсаким, иттин батар расво бўлур⁸⁰.

Ошиқ дилбар ёрини ваъдасида турмай, алдаб кетув-
чиллик хусусияти ҳам борлигини кучли алам, изтироб
билан баён этади:

Унутмасмен дединг аҳду вафони,
Унуттунг бори, сад таҳсин, умидим⁸¹.

Оҳу вовайлоки, дилбар жонума раҳм айламас,
Ваъда бирла шод этар кўнглум яна раҳм айламас⁸².

Маъшуқаси висолидан умидини узолмаган ошиқ ўз
кўнглига таскин бериш ниятида ҳеч бўлмаса бу қайғу-
ли кўнгулни ваъда билан бўлса-да, хурсанд этишни ил-
тимос қилади:

Мен Гадоға ҳар неча тегмас висолинг давлати,
Ваъда бирла қайғулуқ кўнглумни бори шод қил⁸³.

Ошиқ паридан одамийлик, инсонга хос нарсаларни
талаб этиб бўлмаганидек, сендан ҳам вафони умид қи-
либ бўлмайди деб маъшуқасини вафосизликда айблайди:
Бу ерда ирсоли масал санъати қўлланилган.

Асру бетакриб эрур сендин вафо тутмоқ умид-
Қим, паридин одамийлик қилмағай инсон тамаъ⁸⁴.

Гадоий севимли маҳбубанинг фақат ташқи гўзалли-
гини таъриф ва тавсиф этибгина қолмай, ўрни билан
ички дунёсини, маънавий фазилатларини, жумладан,
ширинсўз, мулойим, хушмуомала, марҳаматли, яхши
хулқли, мантиқли, маъноли қилиб сўзловчи, яхшилик,
эҳсону мурувват, одамгарчилик, сахийлик, олижаноб-
ликнинг кони этиб ҳам тасвирлайди. Бу ҳолат Гадоий-
ни маъшуқанинг қиёфасини ҳаётий қилиб тасвирлашга
аҳамият берганлигини кўрсатади:

Бир сучук сўз бирла ўлтурдунг Гадони оқибат,
Эй жафочи шўхи ширинкор, мундоқму бўлур⁸⁵.

Нечаким ҳар ён тафаҳхус қилди ақли хурдабин,
Мантиқ ичра топмади оғзинг киби хайрул-калом⁸⁶.

⁸⁰ Қўлёзма, 1186 varaқ.

⁸¹ Қўлёзма, 1366 varaқ.

⁸² Қўлёзма, 1206 varaқ.

⁸³ Қўлёзма, 1296 varaқ.

⁸⁴ Қўлёзма, 1226 varaқ.

⁸⁵ Қўлёзма, 109a varaқ.

⁸⁶ Қўлёзма, 1356 varaқ.

Баҳри эҳсону мурувват, маъдани лутфу карам,
Тишлари дур, лаблари маржонумунг ҳоли недур⁸⁷.

Шоирнинг айтишича маъшуқага мулойимлик, латифлик, гўзаллик каби ажойиб сифатлар «қассоми азал» томонидан муқаррар этилгандир:

Қассоми азал ҳусну латофат улашурда,
Анвои латофатни санга қилди муқаррар⁸⁸.

Худди шунга ўхшаш мисол Навоийда ҳам бор:

Зиҳи азалда карам айлабон санга халлоқ,
Карим хилъат ичинда макоримул ахлоқ⁸⁹.

Табнийки, замондошлари каби Гадоний лирикасида ҳам ҳижрон мотивидаги ғазаллар салмоқли ўринни эгаллайди. Шоирнинг ҳижрондан шикоятчи ғазалларида, турли ўринларда келган бўлиб, уларда лирик қаҳрамоннинг ишқ йўлида тортган алам-изтироблари, ҳижрон азоблари, маъшуқанинг ноз-истиғнолари ўз ифодасини топгандир. Бундан ташқари, яна шоир ҳижрон мотиви орқали замонанинг бевафо, адолатсизлиги ва мурувватсизлиги туфайли ошиқ-маъшуқалар қалбига етказилган озор, аламлар ҳам акс этгандир. Яна ошиқнинг гўзал фазилатлари, маъшуқанинг латофати, назокати, нози кабилар тасвир этилган.

Гадоний ғазалларида ҳижрон мавзуи билан бирга ўрни билан висол мотиви ҳам кўйланади:

Ул замони васлу анвои тарабни соғиниб,
Ҳар кеча ҳижрон элидин қон ютар жони ҳазин⁹⁰.

Мен билурменким, висолинг орзусинда оқибат,
Ултурур ҳижрон Гадони зор, билмон найлайин⁹¹.

Шоир қуйидаги байтлар орқали ўзининг ғоят қийин ва аламли айрилиқда кўнгли изтироб, азоб чекаётганлигини алоҳида тасвир этган:

Бир кун, азизим, васл ила тутқил иликким бир йўли
Ҳижрон оёқи остида тупроқтек хор ўлмишам⁹².

⁸⁷ Қўлёзма, 118б varaқ.

⁸⁸ Қўлёзма, 113а varaқ.

⁸⁹ УзССР ФАШИ, қўлёзма, 677, 30 varaқ.

⁹⁰ Г а д о н и й. Девон, қўлёзма, 144а varaқ.

⁹¹ Қўлёзма, 142а varaқ.

⁹² Қўлёзма, 135б varaқ.

Дарди ҳажринг ҳадтин ошти, васл ила бир чора қил,
Бу Гадо кўнглини асру қилмағил афгор, кел⁹³.

Шоир — ошиқ қуйидаги байтда ёри васлига етишу-
вида унга ҳижрон тўсқинлик этаётганидан зорланиб,
қаттиқ шикоят қилади:

Давлати васлингни бир кун топқай эрдим сабр ила,
Найлайинким саъй этиб ҳижрон мени зор ўлтурур⁹⁴.

Ҳажрдан беқиёс жабр-зулм, изтироб чеккан шоир —
лирик қаҳрамон ҳижрон азобини душманига ҳам раво
кўрмайди. Бундай хору зорликка ҳатто душман ҳам ги-
рифтор бўлмасин деб фиғону фарёд чекади:

Тушмасун, ё раб, нечаким бўлса Хайбар кофири,
Душманинг, эй дўст, мендек ҳажр элига хору зор⁹⁵.

Шоир ўзи яшаган ўрта аср шароитида унга бахт ўр-
нига бахтсизлик, висол ўрнига айрилиқ, ҳижрон насиб
этганлиги, бутун ҳаёти ҳижрон азоблари билан кечган-
лигини зўр ўксиниш, кучли алам билан баён этади.
У менга жаҳон гулзоридан фақатгина ҳижрон тиканла-
ри насиб этган экан деб шикоят қилади:

Мен Гадоий хаста хотирға азалдин, зоҳиран,
Хори ҳижрон-ўқ насиб эрмиш жаҳон гулзоридин⁹⁶.

Лекин шоир ҳажр оғуси қанчалик қаттол бўлмасин,
бари бир у ошиққа таъсир этмайди, чунки маъшуқанинг
шаккар лаби унга жон, қайта ҳаёт бахш этувчи восита-
дир деб тушунади:

Қор қилмас, нечаким қаттол эрур ҳажр оғуси,
Чун манга жон доруси [дур] шаккари нобинг сенинг⁹⁷.

Ҳижрон ўти шундай кучлики, унинг алангасига ҳат-
то тоғлар ҳам бардош беролмайди. Шоир бу фикрни
жуда жонли ва оригинал ўхшатиш, яъни муболағанинг
энг кучлиси бўлмиш ғулу орқали қуйидагича тасвир-
лайди:

Эй Гадо, ҳижрон ўтидур ким анингки тобидин,
Зарра-зарра бағри қон бўлуб эригай тоғлар⁹⁸.

⁹³ Қўлёзма, 130а varaқ.

⁹⁴ Қўлёзма, 113б varaқ.

⁹⁵ Қўлёзма, 115а varaқ.

⁹⁶ Қўлёзма, 146б varaқ.

⁹⁷ Қўлёзма, 127б varaқ.

⁹⁸ Қўлёзма, 112б varaқ.

Шоир — лирик қаҳрамон ҳар субҳу шом қиладиган ишим ҳижрон азобини чекиш, хор-зорлик жабрини тортишдан иборатдир деб афсус чекади:

Ҳар субҳу шом аврод эрур мискин Гадоға ушбуким,
Ҳажр илгига, воҳасратоким, бас гирифтор ўлмишам⁹⁹.

Лирик қаҳрамон ёр васлига эришув йўлида ҳижрон гамини орттиради, у бу дардга нисбатан қандай чора. тадбир қўллашни билмай ҳайронлик ва кучли изтироб ичида қолади:

Ғамдин ўзга, дилбаро, ишқингда тавфирим недур,
Ўлтурур ҳижрон, мени, билмонки, тадбирим недур¹⁰⁰.

Оҳким борди иликтин жон, не тадбир айлайин,
Ўртади кўнглумни бу ҳижрон, не тадбир айлайин.

Водийи ҳажрингда юз дарду балоу ранж ила
Қолмишам ҳайрону саргардон, не тадбир айлайин.

Ҳажр тунининг қоронғусинда қолибтур кўнгул,
Эй қуёш юзлук, кўзи чўлпон, не тадбир айлайин.

Ёр ҳажридин шикоят гарчи бетақриб эрур,
Ҳадтин ошти дарди бедармон, не тадбир айлайин.

Лабларингнинг орзусинда ўлгали етти Гадо,
Эй Масиҳ анфослиқ султон, не тадбир айлайин¹⁰¹.

Ҳажр ўтида жони ўртанган шоир — ошиқ ўз юрагидаги дард-аламларини бир оз бўлса-да, енгиллаштирмақчи. Лекин унинг ҳасратларини тингловчи бир сирдош топилмайди:

Кимга айтай, найлайин, бу қиссаи мушкилниким,
Ўртанур бечора кўнглум ҳажр ўтина, жон дағи¹⁰².

Шоир бу ўринда фақат ҳижрон азобидан эмас, шу билан бирга замонасидан ҳам шикоят қилмоқда.

Ҳажрнинг бедодлигидан тонг вақтида оҳу фиғон чекиб, ўз дардини самога ёлбориб баён қилган шоир — лирик қаҳрамоннинг оҳи ўтига ҳатто кўкимтир осмон — «торами ахзар» ҳам бардош қилолмайди, у ҳам шоир билан бирга ўртанади:

⁹⁹ Қўлёзма, 135а varaқ.

¹⁰⁰ Қўлёзма, 115б varaқ.

¹⁰¹ Қўлёзма, 143а varaқ.

¹⁰² Қўлёзма, 154а varaқ.

Елбордим анингдек бу саҳар ҳажр элиндинким,
Ўртанди бу оҳим ўтидин торами аҳзар¹⁰³.

Уша замонда ҳижрон дардига гирифтор бўлмаган
ошиқлар кам топиларди. Бу дарддан ёлғиз Гадоийнинг-
гина эмас, ҳатто осмон гүмбазию фалакларнинг ҳам
жигар-бағри қон бўлади:

Бу Гадо ёлғуз гирифтор ўлмади ҳижронғаким,
Гунбади афлок бағри дағи андин қон эмиш¹⁰⁴.

Ошиқ — шоирни ана шундай қийин аҳволга солган
унинг кўнгли, юрагидир. У шунинг учун ҳам ўз юраги-
га мурожаат қилиб, унга норозилигини билдирмоқда.
Чунки у бир бераҳм маҳбубага шайдо бўлиб, уни се-
виб, ошиқни дарду ҳасратли ҳижрон азобига дучор
этади:

Эй мени оламда мундоқ қилғучи расво кўнгул,
Жонума ҳижрон ўтини солғучи шайдо кўнгул¹⁰⁵.

Дарду ҳасрат бирла ҳижрон ўтина солиб мени,
Ишрату айшу танаъумдин жудо қилгон кўнгул¹⁰⁶.

Бундан ташқари у яна ошиқни эл орасида хору зор
шармандаю расво қилади. Бу дарддан жуда ҳам қий-
налиб кетган ошиқ бу бедодлик, зулм қачонгача давом
этади, унинг охири, чеки борми деб ўз норозилигини
баён қилади:

Дарду ҳижрон бирла бу мискин Гадони хору зор
Нечага тегру қилурсен эл аро расво, кўнгул¹⁰⁷.

Шоир ўз маҳбубасига қараб мен сенинг ёмон ния-
тингни англадим, охири мени жонимга қасд қилиб ҳиж-
рон азоби билан ўлдирмоқчисан деб уни бераҳм, зо-
лимликда айблайди:

Қасдинг улдур, англадимким бу Гадоий хастани
Дарди ҳижрон бирла ўлтургайсен охир, вассалом¹⁰⁸.

Лекин маъшуқа висолнга эришиш орзусидан умиди-
ни узмаган ошиқ-шоир ёридан ўз висолига етиштириш-

¹⁰³ Қўлёзма, 113а varaқ.

¹⁰⁴ Қўлёзма, 122б varaқ.

¹⁰⁵ Қўлёзма, 133а varaқ.

¹⁰⁶ Қўлёзма, 131а varaқ.

¹⁰⁷ Қўлёзма, 131б varaқ.

¹⁰⁸ Қўлёзма, 137б varaқ.

ни, хаста кўнглига малҳам бўлишни, шафқат қилишни ёлбориб сўрайди. Чунки бу бераҳм маъшуқа унинг учун ҳар нарсадан ортиқ. Уни султоним, миллату иймоним деб кўкларга кўтаради:

Ҳажринг манга зулмини, бегим, ҳадтин ошурди,
Аҳволима бир раҳм этакўр, нетти, эй золим¹⁰⁹.

Ҳажринг ўти куйдурди мени, жоним умидим,
Раҳм айла менинг ҳолима, султоним умидим.

Қутқар мени бу кофири ҳижрон иликидин,
Сенсен чу менинг миллату иймоним умидим¹¹⁰.

Аммо у қанча илтижо қилмасин, ёри унга илтифот кўрсатмайди. Ошиқ ўзининг ҳажр азобидан хору зор эканлигини маъшуқасига хабар қилади ва ҳеч бўлмаса аҳволдан хабардор бўлиб туришни илтимос қилади:

Дам-бадам ҳажринг мени ўлтургусидур хору зор,
Ҳозирини дам бўл, азизим, уш хабар қилдим санго¹¹¹.

Шоир қуйидаги байтда маъшуқасидан ўпкаланиб, азизим мен сенга ўз аҳволимни маълум этдим, сен бўлсанг ҳоли зоримдан воқиф бўлмадинг, оқибат натижада ҳажр азобида ҳасрат билан жон бердим дейди:

Водийи ҳажрингда ҳасрат бирла жон бердим, бегим,
Бўлмадинг воқиф менинг бу ҳоли зоримдин, дариг¹¹².

Шоир фиғон чекиб уни ҳижрон ҳеч бир гуноҳ, айбсиз азоблаганини, ўзининг эса бу ҳукми қазони ўзгартира олмаслиги, чорасизлигидан фарёд қилиб тақдирга тан беради:

Эй войки, ҳижрон мени ўлтурди ёзуқсиз,
Тағйир эта билмон, нетайин, ҳукми қазони¹¹³.

Ҳижрон дардларидан жуда қийналиб кетган бўлсада, шоир — лирик қаҳрамон бутунлай умидсизликка берилмайди. У ўзига дилбар ёрининг хаёли ҳамдаму ҳамроҳ эканлиги билан қувониб, кўнглига далда бериб ўзини овутади:

Эй кўнгул, дилбар хаёли чунки ҳамдамдур санга
Водийи ҳижрон ичинда ўзга не ғамдур санга¹¹⁴.

¹⁰⁹ Қўлёзма, 135а varaқ.

¹¹⁰ Қўлёзма, 135а varaқ.

¹¹¹ Қўлёзма, 97б varaқ.

¹¹² Қўлёзма, 123а varaқ.

¹¹³ Қўлёзма, 155б varaқ.

¹¹⁴ Қўлёзма, 99а varaқ.

Бу ҳижрон водисинда йўқ хатарким,
Хаёлингдин, бегим, ҳамроҳимиз бор¹¹⁵.

Шоир — лирик қаҳрамон мен учун ҳам ёрнинг висо-
лига эришадиган, қутлуғ, бахтли соатлар бўлармикин
деб фиғон чекади. Бу байтда ихом санъатидан фойда-
ланилган:

Хуш замоне фаррух ул соатки ҳижрон қиссасин
Сўрғамен бир-бир лабиндин, эй худо, бўлғайму, оҳ¹¹⁶.

Бу саволга шоирнинг ўзи ижобий жавоб қайтаради.
Ғоятда оғир ва машаққатли ҳижрон дардига у ўз сабр-
бардошини қалқон қилади. Ҳажр туни қанчалик узун
бўлмасин, у бари бир қоронғи тун кетидан ёруғ кун ке-
лишига, халқ мақолида айтилганидек, «ойнинг ўн беши
қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ» бўлишига, ёр васлига
ахир бир кун эришишига ишонади, умидсизликка туш-
майди ва ширин висол онлари орзуси билан яшайди,
ҳаётга қизиқади:

Ҳажр туни неча узун бўлса,
Бўлғуси бордур охири саҳари¹¹⁷.

Бу фикрнинг тўғрилигини проф. А. Ҳайитметовнинг қуйи-
даги хулосаси ҳам исботлаши мумкин: «Ошиқ кўп вақт
ҳижрон азобини чекаётган ҳолатда тасвирланади. На-
воий талқинида ҳижрон қоронғилик, бахтсизлик, зулм
ва бу дунёдаги дўзах азобидир. Васл эса бахт, келажак
демакдир. Биз ҳижрон тасвирида феодал қоронғилик
символини, висолга интилиш тасвирида эса ёрқин кел-
ажакка интилишни тушунсак, хато қилмаган бўла-
миз»¹¹⁸.

Ғадойнинг юқоридаги оптимистик руҳ касб этган
мисраларига ҳамоҳанг мисралар Хоразмийнинг «Му-
ҳаббатнома» асарида ҳам учрайди. Бу асарда ҳам ошиқ
ҳижрон туни нақадар узун бўлмасин, тонг отишига
шубҳа қилмайди ва маъшуқасига қуйидагича мурожаат
этади:

Эрурман васлингга доим талабгор,
Нечаким тун узун бўлса тонги бор...

¹¹⁵ Қўлёзма, 110а varaқ.

¹¹⁶ Қўлёзма, 151а varaқ.

¹¹⁷ Қўлёзма, 159а varaқ.

¹¹⁸ А. Ҳайитметов. Навоий лирикаси, 117—118-бетлар.

Ёки:

Оғир уйқучи бахтим неча ётқай,
Висолинг машриқидин ҳам тонг отқай¹¹⁹.

Юқоридагиларга асосланиб айтиш мумкинки, Гадоий ғазалларида ҳижрондан шикоят мотиви анча кучли бўлиб, уларда шоирнинг бир-бирига қарама-қарши, зид ҳиссиёт, изтироб ва ғамгин ички кечинмалари ўз ифодасини топган. Шунингдек, ошиқнинг ҳижрон, бахтсиз севги туфайли чеккан дард-алам, азоб-уқубатлари, нолаю фиғон, оҳу зорлари, ғам, қайғу тўла қиёфаси чуқур ва ниҳоятда таъсирли этиб тасвирланганлиги билан ҳам алоҳида ажралиб туради.

Тарихий, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ғоятда мураккаб бўлган замонда яшаган шоир Гадоий севги мавзудидаги ғазалларида ўзининг турмушга, замонга бўлган турли хил қарашларини ижтимоий мазмунга эга бўлган байт ва мисралар орқали ифодалаган. Бундай байт ва мисралар девонда анчагина. Уларда Гадоий ўзи каби ишқ аҳлини, пок қалбли кишиларни муруватсиз, раҳм-шафқатсиз, золим замонаси хўрлаб, азоблаганлигини замонадан, жаври рўзгордан, чарх жафосидан кучли норозилик, шикоят, ҳасрат каби мотивлар орқали ифодалайди. Девонда шундай ўринлар борки, уларда ошиқ — шоирнинг севимли маъшуқанинг вафосизлиги ва унинг ҳижрон азобларидан, замонадан норозилигини ҳам ифодалаб ижтимоий мазмун кашф этади.

Шоир фақат маъшуқанинг «ҳижрон дардидан»гина эмас, балки «чарх жафоси, рўзгор жавридан» ҳам «бир йўла» азоб чекиб, қайғусига қайғу, ҳасратига ҳасрат қўшилиб, қалби озор еганлиги, бахтсизлик туфайли холи паришон бўлганлигидан қаттиқ шикоят қилиш орқали ўзининг замонасига бўлган муносабатини ифодалайди:

Бир йўли мискин Гадо аҳволин абтар қилдилар,
Дарди ҳижрону жафойи чарху жаври рўзгор¹²⁰.

Шоирнинг бешафқат замонаси фақат унга нисбатан эмас, балки ўша даврдаги оддий меҳнат аҳлига ҳам зулм, жабр-жафо қилган, ғам-ғусса келтирганки, бу

¹¹⁹ Х о р а з м и й. Муҳаббатнома, 25-бет.

¹²⁰ Қўлёзма, 115а varaқ.

ҳақда Гадоийнинг истеъдодли замондоши Атоий ҳам ҳасрат, шикоят билан қуйидагича ёзган эди:

Ё ишқ балоси манга, ё жаври замона,
Ё ёр жафоси манга, ё ғуссаи агёр¹²¹.

Қуйидаги байтда эса Гадоий «гардиши гардун» билан бирга «меҳнати айём», яъни замона жафоси жуда ҳам жонидан ўтиб кетганлигини кучли нола-фиғон билан шундай баён этади:

Фиғонким асру Гадо хаста жониға тегадур.
Жафойи гардиши гардуну меҳнати айём¹²².

Шоир ўзи каби «кўйн меҳнатда», фироқ, айрилиқда хор-зор бўлганларни «ғуссаи даврон», яъни раҳм-шафқатсиз замона эзиб, оёқ ости қилиб келганлигидан, жабр-зулмнинг ҳеч чеки йўқлигидан шикоят қилади:

Ғуссаи даврон азоқи остидин ҳеч қўймади,
Қимки бўлди кўйи меҳнатда фироқ афғандаси¹²³.

Шоирни шу билан бирга «жаври рўзгор», яъни тирикчилик, турмуш қийинчиликлари ва машаққатлари ҳам оёқ ости этиб, не хил жафолар билан таҳқирлайди. У ҳаётда турли оғирликларни бошидан кечирганлиги туфайли, маҳбубаси висолидан бебаҳра эканлигидан қаттиқ шикоят қилади:

Бўлғали сендин жудо нокомдин жон ихтиёр,
Хоксор этти мени бир йўли жаври рўзгор¹²⁴.

Эй пари юзлук санам, сен ҳурдин айрилғали,
Не жафоким қилмади жонимға жаври рўзгор¹²⁵.

Гадоий яшаган замонда жабр-зулмнинг турлари шу даражада кўпайиб кетганки, шоир уларнинг қайси бирига бардош бериш ва ўзини уларга қандай қалқон қилишни билмай чорасиз, ожизлигидан фиғон чекади:

Қайси бир меҳнатни тadbир айласун мискин кўнгул,
Ёр фироқи, ё фалакнинг жаври, ё танг-и рақиб¹²⁶.

¹²¹ А т о и й. Танланган асарлар, 80-бет.

¹²² Г а д о и й. Девон, қўлёзма, 136а varaқ.

¹²³ Қўлёзма, 157а varaқ.

¹²⁴ Қўлёзма, 115а varaқ.

¹²⁵ Қўлёзма, 116 а varaқ.

¹²⁶ Қўлёзма, 1036 varaқ.

Гадойй замонасидаги зулм қилувчиларнинг барчасининг тили, маслаги бир, қилмиши фақат жабру зулмдан иборат эканлигидан шикоят қилади:

Бир-бири бирла кенгошиб жонума қасд эттилар,
Дарди ёру меҳнати даврон дағи жаври фироқ¹²⁷.

Оҳу вовайлоким, асру поймол этти мени,
Меҳнату ғурбат дағи жаври фироқу дарди ёр¹²⁸.

Шоир бу кейинги байтда замонанинг турли зулмлари-дан ташқари ўзининг ғариблик, кимсасизлигидан, ватанидан узоққа тушганлиги ва мусофирлигидан ҳам шикоят қилмоқдаки, бу диққатни ўзига жалб этади. Гадойй бу ўринда ўз ҳаётининг ғариблик, кимсасизлик билан кечган машаққатли онлари ҳақида хабар бермоқда. Бу унинг ҳаёти саҳифаларини ёритишда муҳим аҳамиятга эга маълумотлардандир.

Гадоййнинг ватанидан узоққа тушгани, яъни Ҳиротдан кетгандан сўнг мусофирликда ҳаёт кечирганлигини ва зулм-ситамага тўлиб-тошган ўша замонда боши ғам-қайғудан чиқмай, қийин аҳволда ҳаёт кечирганлигини зўр ҳасрат билан тасвирлайди. У Ҳиротдан ўз ихтиёри билан эмас, мажбурият тақозоси сабабли кетган бўлса керак:

Меҳнату қайғудин ўзга кўрганим йўқ дунёда,
То тушубмен талли Қутбону Хиёвондин йироқ¹²⁹.

Шоир бу даврдаги ҳаётидан ҳасрат қилиб меҳнату машаққатларни май ўрнида ичдим, дарду ғам эса менга нуқл, яъни газак (закуска) хизматини бажарди, оҳу фиғон эса менинг ҳамсуҳбатим бўлди деб замонасининг бераҳм, золимлигидан зорланади, фарёд чекади:

Кўр на ҳасратлар муяссар бўлди ҳажрингдин манга,
Бода — меҳнат, нуқл — дарду ғам, надимим оҳ эрур¹³⁰.

Бу байт ҳам автобиографик характерга эга бўлиб, Гадоййнинг турмуши қийин кечганлигидан гувоҳлик беради:

У қуйидаги байтда ёрга мурожаат қилиш орқали ўзининг толесиз, бахтсизлигидан шикоят қилади:

¹²⁷ Қўлёзма, 125а varaқ.

¹²⁸ Қўлёзма, 115б varaқ.

¹²⁹ Қўлёзма, 125б varaқ.

¹³⁰ Қўлёзма, 112б varaқ.

Оқибат мискин Гадони кўрки сендин айрилиб,
Не бало-у ғамга солди толеи ноқобилим¹³¹.

Чунки шоирнинг бахтсизлигига, маъшуқасига эришолмай азоб чекишига мудҳиш замонаси айбдор. У ўз зулми билан ошиқ севгисига гов бўлган ва уни ноилж, ожиз аҳволга солиб қўйган:

Замона зулм этиб айирди мендин сен паривашни,
Нетай, ҳар қайдаким бўлсанг, ниғаҳбонинг худо бўлсун¹³².

Гадонийнинг замонаси шундай ғаддорки, раҳм ўрнига зулм қилади:

Жаври ёру ғуссаи даврон на битмас ким анга,
Бир сари таъну маломат бирла ағёр ўлтурур.

Ижтимоий ғоя билан суғорилган қуйидаги байтда ошиқ—шоир тақдирнинг адолатсизлиги олдида маъшуқанинг раҳмсизлиги ҳеч нарса эмас деб ҳайратланади:

Бахту толиъ кўр таолаллоҳ қазодинким манга,
Ёр агар раҳм этса ногоҳ, чархи ғаддор ўлтурур¹³³.

Гадоний қуйидаги байтларда тазод санъатидан фойдаланиб бориға ёлғузун, лаззату ишратга дарду ғаму меҳнат, гулгаштга меҳнат, ўйнаб-кулишга ҳасрат билан йиғлашни қарама-қарши қўйган. Бу усул билан шоир ўзининг аҳволи оғир, қийин шароитда, мушкул замонда яшаётганлигини баён қилиб, замонадан шикоят қилади, бедодликдан ҳасрат ва надомат билан фарёд чекади, ғам-қайғунинг кучлилигидан аччиқ кўз ёшларини тўкади:

Ёз фасли эл бори бу лаззату ишрат била,
Ёлғузун мен мубтало дарду ғаму меҳнат била.

Халқ хуш гулгашт этарлар ғунчатек ўйнаб-кулуб,
Кунжи меҳнаттур дағи мен йиғлаю ҳасрат била¹³⁴.

Ниҳоят даражада жабрланган шоир ўша ғаддор замонда шод, бахтли ва қувноқ ҳаёт кечириши мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қилиб, ҳатто хурсандчилик, шодлик, қувноқликдан ном-нишон ҳам топа олмаслигини афсусланиш билан баён этади. Гадоний ўзи ҳақида

¹³¹ Қўлёзма, 1376 varaқ.

¹³² Қўлёзма, 1446 varaқ.

¹³³ Қўлёзма, 1136 varaқ.

¹³⁴ Қўлёзма, 996 varaқ.

гапириб, мен бечора, ҳеч ким назарига илмас, афтода ҳол фақат ғам, қайғу, дард-алам чекиш учун яратилган эканман деган хулосага келади:

То жамолингдин йироқ ўлдум зарураттин, бегим,
Топқаним йўқ дунёда ному нишони хуррами¹³⁵.

Умрида мискин Гадо ҳеч кўрмади ишрат юзин,
Дард учун гўё яратмишлар мени қаллошни¹³⁶.

Шоирнинг ажойиб замондоши Саккокий ҳам замона-
сидан шикоят қилиб худди шу каби хулосага келган ва
қуйидаги байтни ёзиб қолдирган:

Ғам егил, э Саккокий, чун аввалда қассоми азал
Айш ўзгаларгау сенга ранжу ғам инъом айлади¹³⁷.

Юрак-бағри замона фитнасидан қон бўлиб, оҳу-фи-
гон тортган шоир Гадоний ўзи яшаган замонасини зо-
лим, фалакни эса қонга ташна қонхўр, яъни жаллод деб
атайди:

Асру сувсабтур менум қонимға жаллоди фалак,
Ой юзунг кўргунча би[л]монким, амон бўлғайму, оҳ¹³⁸.

Бу «жаллоди фалак» ошиқни ўз маъшуқасидан айи-
риб, ҳижрон дардига дучор қилади ва лирик қаҳрамон-
нинг бутун вужудини ғам-ғуссада ўртаб, азоблайди:

То фалак солди мени ул кўзи ўтлуқдин йироқ,
Ёндим, ўртандим, кул ўлдум ғуссада боштин-оёқ¹³⁹.

Гадоний замонасида зулм, ғам, қайғу шу даражада
кучлики, унга бардош қилиш учун соғлиғи ва асаби ни-
ҳоятда мустаҳкам бўлиши зарур. Шоир ўша шафқатсиз
зулмларга чидаганлигига ўзи ҳам ғоят таажжубда қо-
либ, мен қаттиқ тошдан ясалмаган бўлсам-да, дунёда
яна мандан бошқа «қаттиқ жонлиғ одам бўлмағай»
дейди. Менинг хулқу феълим, жисмим бу азобларга
бардош қила олиши учун аслида нимага аралаштири-
либ, қориштирилиб яратилган экан деб ўзига савол бе-
ради. Гадоний бу саволга бошқа бир ғазалида жавоб қай-
таради. Бунинг сабаби жисмимнинг «ғам суйн бирла

¹³⁵ Қўлёзма, 1546 varaқ.

¹³⁶ Қўлёзма, 153a varaқ.

¹³⁷ С а к к о к и й. Танланган асарлар, 36-бет.

¹³⁸ Қўлёзма, 1506 varaқ.

¹³⁹ Қўлёзма, 1246 varaқ.

тахмир», яъни қориштирилиб, аралаштирилиб яратилганлиги учун ҳам шунча дардларга чидай олган эканман дейди. Замонасидаги зулм-қайғунинг ниҳоят даражада қаттиқ эканлигини маъшуқанинг ҳижрон азобидан зорланиши орқали зўр изтироб билан тасвир этади. Биринчи байтда шоир ошиқ жонини қилга ўхшатиш йўли билан кичрайтириш яратган.

Неча чексун қилча жоним фуқратингнинг жаврини,
Санги хородин худ эрмасдур бу мискин одами¹⁴⁰.

Бир менингтеқ ёна қаттиқ жонлиғ одам бўлмагай,
Тийнатим, ё раб, нединдур, асли тахмирим недур¹⁴¹.

Тийнатим ғам суйи бирла гўйиё тахмир эмиш-
Ким бу мунча дардни қилди[м] ўзумга ихтиёр¹⁴².

Шоир Лутфий лирикасида ҳам бу мисраларга оҳангдош мисралар учрайди:

Кечти умрим Лутфий янглиғ кўрмайин шодии васл,
Гўйё қайғу билан тахмир қилмигилар гилим¹⁴³.

Ғаддор замона, «гардун», «жафо қилувчи чарх»нинг шоирга нисбатан душманлиги шу даражага етадики, уни ўз «дарди ҳолини», дилидаги армонларини айтиб дардлашувчи дўстидан ҳам айиради. Шу сабабли шоир дунёдан ўз кўнглидаги дардларини тинглайдиган «бир яроқлик маҳрам», «бир маҳрами асрор», яъни ҳамдам, дўст топа олмаганидан қаттиқ зорланади, афсусланади, кучли изтиробда фиғон чекади:

Дўсттин айирди бу чархи жафогустар яна,
Эй дарифо, ҳожати душман раво бўлди яна¹⁴⁴.

Дарди ҳолин айта билмас, найласун мискин кўнгул,
Чун топилмайдур жаҳонда бир мувофиқ ҳамдами¹⁴⁵.

Айтур эрди дардини охир даминда бу Гадо,
Эй дарифоким, топилмас бир яроқлиқ маҳрами¹⁴⁶.

«Замона фитнаси» туфайли ўзига ҳамдам, дўст, сирдош топа олмаган шоир ноиложликдан ўзини ҳимоя қилиш

¹⁴⁰ Қўлёзма, 154б varaқ.

¹⁴¹ Қўлёзма, 115б varaқ.

¹⁴² Қўлёзма, 116а varaқ.

¹⁴³ Л у т ф и й. Девон, 176-бет.

¹⁴⁴ Қўлёзма, 97б varaқ.

¹⁴⁵ Қўлёзма, 154б varaқ.

¹⁴⁶ Қўлёзма, 154б varaқ.

учун «кўчанг ити била бўлдум ошно» дейиш билан ўз давридан норозилигини изҳор этади:

Замона фитнасини ийманиб ҳимоят учун
Уромунг ити била бўлдум ошно, нетайин¹⁴⁷.

Гадоий қуйидаги мисраларда маъшуқанинг раҳмсизлигини ифодалаш воситасида ўзи яшаган даврни зулматга ва гуноҳсиз қон тўкувчиларни эса жаллодларга ўхшатади ва шу йўл билан ўзининг замонасига нисбатан норозилигини ифода этади:

Бу зулматта манга еткургин, эй бахт,
Ушул шамъи шабистонимни, сен бил.

Тўкарсен дам-бадам жаллодлартек
Езуқсиз бу менинг қонимни, сен бил¹⁴⁸.

Гадоий илғор фикрли санъаткор сифатида ўз ғазалларида ёрдан шикоят қилиш, нолиш орқали ўрни келганда ўз давридаги адолатсизлик, мурувватсизликни танқид остига олади, ўзи яшаган замонанинг тартиб-қоидаларидан қаноат ҳосил қилмайди ва ўзининг аянчли турмушидан нолиб қуйидаги мисраларни ёзади:

Дастгир ўлғунг йўқ, эй султон, Гадоий хастаға,
Ҳар неча қилса қаро ердек они ғам поймол¹⁴⁹.

Шоир раҳмсиз маъшуқани ҳимматсиз, инсофу адолатсиз, бағри тош, кишиларнинг дод-фарёд, ноласига қулоқ солмовчи эҳсонсиз, омма аҳволидан беҳабар амиру амалдорларга, султонун подшоҳларга ўхшатади ва киноя йўли билан уларни қуйидагича танқид қилади:

Гадо кўнглини бир кун қилмадинг шод,
Сенинг султонлигингдин бас не ҳосил¹⁵⁰.

Бу байтда шоир афоризм яратган.

Нолаи зоримни эшитиб демассен доғи бир-
Ким, нединдур ушбу фарёду фиғон андоқ дурур¹⁵¹.

Ғам илкиндин нечаким оҳимиз бор,
Не ғам бўлсун, сенингтеқ шоҳимиз бор¹⁵².

¹⁴⁷ Қўлёзма, 143б varaқ.

¹⁴⁸ Қўлёзма, 132б varaқ.

¹⁴⁹ Қўлёзма, 134а varaқ.

¹⁵⁰ Қўлёзма, 130б varaқ.

¹⁵¹ Қўлёзма, 108б varaқ.

¹⁵² Қўлёзма, 110а varaқ.

Бу каби ғояга ҳамоҳанг байтларни Атоий ғазалларида ҳам кўриш мумкин:

Юз Атоийдек гадое ўлса, қайтиб боқмағай,
Бу думоғу кибр ким, ул ҳусн султониндадур¹⁵³.

Аммо Гадой ўз бахт, толедан, тақдиридан шикоят қилиб, замонасининг жабр-зулми, шафқатсизлиги, мурувватсизлиги, адолатсизлиги туфайли беҳисоб заҳматлар чекиб, ғам-қайғу, азоб-уқубатда яшаса ҳам, умидсизликка тушмайди, яхши орзуларнинг амалга ошишига умид кўзи билан қарайди. У мен зулм, ғам-ғусса, балоларнинг кишанига ҳар қанча тутқун бўлмайин ахир бир кун бу ғамлардан нажот толишим, қутулишим муқаррар деган оптимистик хулосага келади. Бироқ шоир ўзининг ўша замонда бу орзу-умидининг юзага чиқиши мумкин эмаслигини англаб етмайди:

Ҳар нечаким бастан банди балодурмен, вале
Бордур уммедимки, бир кун топқамен ғамдин нажот¹⁵⁴.

Шуни ҳам айтиш керакки, Гадой замонанинг адолатсизлиги-ю, шафқатсизлигидан шикоят, ҳасрат қилиш, унга нисбатан ўз норозилигини билдириш билан биргаликда ўз даври ва унинг адолатсиз, ситамкор ҳукмронларини оддий, ғариб ва мискину муҳтож кишиларга нисбатан раҳм-шафқатли, ҳимматли, мурувватли бўлишга чақиради, адолат, инсоф, инсонпарварликка даъват этади:

Эй чархи ситамгар, мени саргаштани зинҳор,
Раҳм айла, дағи ул моҳи тобондин айирма¹⁵⁵.

Олами фоний бот кечар, лутф этакўр фақирлара¹⁵⁶.

Оқибатни соғиниб, мискинлар[а] раҳм айлаким,
Қолмади ном[у] нишони зулму бунёди ситам¹⁵⁷.

Бегим, дунё вафосиздур, ғанимат тут бу дам [лар]ни,
Гадо аҳволидин сўрғил бирор, ҳар неча султонсен¹⁵⁸.

Раҳм этиб бир одамийлиқ қил Гадонинг ҳаққида
Дам-бадамдур, йўқсаким, иттин батар расво бўлур¹⁵⁹.

¹⁵³ А т о и й. Танланган асарлар, 62-бет.

¹⁵⁴ Қўлёзма, 105а varaқ.

¹⁵⁵ Қўлёзма, 100а varaқ.

¹⁵⁶ Қўлёзма, 151а varaқ.

¹⁵⁷ Қўлёзма, 139а varaқ.

¹⁵⁸ Қўлёзма, 140б varaқ.

¹⁵⁹ Қўлёзма, 118а varaқ.

Лекин Гадоий ғазалларида замона ва унинг золим кишилари зулми остида ўзи кабиларнинг қийналиб, азоб чекканлигидан норозилик каби ижтимоий кайфиятларни ифодаловчи ғазал, байт ва мисралар анчагина бўлса-да, уларда фақат шикоят, ҳасрат билан чекланиб қолган. Уларда ҳукмрон табақа, ҳоким синфнинг, қавийлар, яъни кучли, қудратлиларнинг лутфи карами, мурувватию раҳм-шафқатига кўз тутилади. Бу шоир ижодидаги ғоявий чекланганликни кўрсатади:

Тенгрилик учун, менинг бу хаста кўнғум ҳолина,
Лутф этиб қилсанг, не бўлғай кўз учиндин бир назар¹⁶⁰.
Ҳусн ичинда сен ғанисен, мен фақир мустаҳиқ,
Ваҳ, не бўлди, [гар] қавийдин кўрса бир эҳсон заиф¹⁶¹.

Бу каби ғоявий чекланганлик Гадоий яшаган даврдаги кўпчилик шоирлар ижоди учун табиий бир ҳол эди. Жумладан, бундай зиддият Гадоийнинг замондоши Атоий ижодига ҳам хосдир:

Мен баса мискинмену сиз ҳусн ила асру ғани,
Айб эмас кўз тутса мискинлар товонгардин мурод¹⁶².

Гадоий даврида ғам-ғусса, зулм авжга минган, дин ва хурфот эса омманинг маънавий ҳаётини ҳам ўз оғуси билан заҳарлаган эди. У кишиларни пасивликка, тақдирга тан беришга, итоаткорликка даъват этарди. Бу ҳол кўпчилик ижод аҳлларига ҳам маълум даражада ўз таъсирини кўрсатган бўлиб, Гадоий ижодида ҳам қисман бўлса-да учрайди. Юқоридагилар ҳамда дин таъсири оқибатида шоир ижодида ижтимоий ожизлик, чекланганлик каби кайфиятлар ҳам ўз изини қолдирган бўлиб, бу каби айрим моментлар гоҳ-гоҳида кўзга ташланади. Лекин улар Гадоий ижодининг бутун савиясини, даражасини, ижтимоий моҳиятини белгиловчи типик омил бўла олмайди:

Дардингни ҳар табиба дема, сабр қилки, ҳақ
Доруш-шифойи ғайбдин фҳир даво қилур¹⁶³.

Шукр айла, шиква яхши-ёмондин недур, Гадо,
Таҳқиқ эрур, чу ҳар неки қилса, худо қилур¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Қўлёзма, 112а varaқ.

¹⁶¹ Қўлёзма, 124а varaқ.

¹⁶² А т о и й. Танланган асарлар, 43-бет.

¹⁶³ Г а д о и й. Девон, Қўлёзма, 116а varaқ.

¹⁶⁴ Қўлёзма, 116б varaқ.

Сенинг ишқингда мен собит қадаммен,
Не келса бошима ал-ҳукму лиллоҳ¹⁶⁵.

Гадоний дин аҳллари томонидан айш-ишратдан, ҳаётдан воз кечиш, бадбинлик зўр бериб тарғиб қилинган бир пайтда у инсонларни яшашга, ҳаётни севишга, умрни зое ўтказмасликка, дунё неъматларидан баҳраманд бўлишга чақиради. Шу сабабли унинг инсоний севгини тараннум этувчи ижодининг асосини ҳаётийлик, дунёвийлик ташкил этади. У инсон ҳаётининг энг гўзал даври бўлган ёшликни хурсандчилик билан кечиришга даъват этади:

Беш кун фурсат ғанимат тут бу дори дунёда,
Айшу ишрат қил, бегимким, асру фоний кўрнадур¹⁶⁶.

Йигитлик мавсумин хуш тут, дағи фурсат ғанимат бил-
Ки, бу олам асоси асру бебунёд эмиш билдук¹⁶⁷.

Гадоний дунёвий севгини куйловчи қуйидаги мисралар орқали ҳаётни севишга, ёшлик, йигитлик ғурури бор вақтида уни ғанимат билиб сеvimли маҳбуба билан ўйнаб-кулишга, ҳаётдан, ёр висолидан баҳраманд бўлишга даъват этади:

Маҳбуби гулғузур ила ҳар кунжи боғда,
Айш этки, бас ғанимат эрур ғурраи шабоб¹⁶⁸.

Гадонийнинг истеъдодли замондоши Лутфий ижодида ҳам юқоридаги каби мазмунни ифодаловчи мисралар кўзга ташланади:

Бари айш бирла кечса керак ушбу умри фони...
Ғам ила кечурма умрунг, топилур чу шодмони¹⁶⁹.

Гадоний лирикасида, ишқ-муҳаббат темасида битилган дунёвий ғазаллари таркибида ижтимоий мазмунга эга бўлган шундай байт ва мисралар борки, шоир улар орқали замонасидаги софдил меҳнат аҳлини, инсонпарварликни улуғлайди. Шу билан бирга, у яна бошқа бир қатор гуманистик, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий масалаларни ҳам қаламга олгандир.

¹⁶⁵ Қўлёзма, 149а varaқ.

¹⁶⁶ Қўлёзма, 114б varaқ.

¹⁶⁷ Қўлёзма, 127а varaқ.

¹⁶⁸ Қўлёзма, 104а varaқ.

¹⁶⁹ Лутфий. Девон, Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи С. Эркинов, «Тошкент» бадий адабиёт нашриёти, 1965, 298-бет.

Гадойй инсонга, «авлоди одам»га, унинг ақл-заковати-га, нозик фаҳмию зийраклигига жуда юксак баҳо беради, қадрлайди. Қуйидаги мисраларда эса «зарофат мулки», зарифлик мамлакатини кезиб чиқиб ўз чиройи, гўзаллиги билан одам авлоди, инсон зотига тенг кела оладиган мавжудотни топа олмаганлигини айтади. Бундай муҳим хулосага келган шоир афсонавий париларни эмас, балки улардан бир неча ҳисса юксак турувчи ҳақиқий, реал инсонни куйлаб уни юқори баҳолайди ва ижтимоий аҳамият бахш этади:

Топмадим, ҳар нечаким кездим зарофат мулкини,
Сен париваш ҳурдек авлоди одамдин зариф¹⁷⁰.

Гадойй яхшилик, дўстлик, тотувлик ўрнига ёмонлик, душманлик, низо авжга минган бир замонда инсонларни бир-бирларига яхшилик қилишга даъват этади. У фақат яхшилик орқалигина дунёда яхши деган ном қолдириш мумкин дейди ва дунёда яхшиликдан ортиқроқ эзгулик йўқ деган гуманистик хулосага келади ва уни ҳикматли сўз даражасига кўтаради.

Ер юзинда яхшиларга яхшиликдин яхши йўқ,
Охири тупроқ ичинда чунки бўлгунгдур адам¹⁷¹.

Темурийлар тожу тахт, мансаб талашиб бир-бирларини, шу жумладан, оддий меҳнат аҳлининг ҳам қонини ноҳақ тўкаётган бир даврда Гадойй ўз рақибига мурожаат этиш орқали уруш ўрнига аҳллик, тотувлик йўлини тутишга чақиради, урушни қоралайди ва уруш «одамийлар насли» учун эмас, балки итларга хос нарсадур деган ғоят ибратли гоани илгари суради:

Эй рақиб, охир не бўлди, одамийнинг наслисен,
Ит киби мискин Гадо бирла урушгунча, ярош¹⁷².

Гадойй илм-маърифатли, доно, билимдон шахслар ҳақида зўр ҳурмат билан гапириб, уларга юксак баҳо беради. У маърифатли орифлар-донолар учун айш-ишрат, мол-дунё, амал, мансабнинг ҳеч бир қиммати йўқ, улар учун қимматбаҳо тошлар қадаб безатилган «тожи мурассаъдан» кўра ит бўйнига боғланадиган арқон (ма-

¹⁷⁰ Г а д о й й. Девон, қўлёзма, 1236 varaқ.

¹⁷¹ Қўлёзма, 139a varaқ.

¹⁷² Қўлёзма, 122a varaқ.

рас) афзалроқдир деган ғояни илгари суради. Шойринг тож-тахт учун кураш жуда қизиган бир даврда тождан, тож кийган шоҳлардан кўра, маърифатли, илмли доно кишиларни юқори қўйишини ўз замонасига нисбатан жасорат деб баҳолаш мумкин:

Тарки лаззоти жаҳон қилгин, Гадоким, орифа
Беҳрак эрур юз туман тожи мурассаъдин марас¹⁷³.

Шойр ўз ғазалларида камтарлик, вафо ва садоқатни улуғлайди. У бир ғўзалга мурожаат этиб, ҳусн даврони, ғўзаллик фурсати «бир лаҳзалик», «кўз юмуб очқунча» ўтиб кетади, шунинг учун сен ҳуснингга ортиқча мағрурланиб кетиб вафосизлик қилма, унинг ўрнига вафо, садоқат йўлини тутгин деган ибратли ғояни ифодалайди:

Ҳусн давронини ғанимат тут, вафо қил ошиқа,
Эй бегимким, кўз юмуб очқунча бу даврон кечар¹⁷⁴.

Дами васл фурсатин билгилу даври ҳусн қадрин,
Ки кечар замон бўлур, бу дағи бот ўтар бу даврон¹⁷⁵.

Булбули нолон тилиндин гулга хуш танбиҳ эрур,
Бу нафаским, асру дағи бўлмагин мағрури ҳусн¹⁷⁶.

Атоий ҳам бу ғояга ҳамоҳанг фикрни илгари суриб қуйидаги байтни ижод этган экан:

Ғанимат тут жамоли ҳусн даврин,
Масалдурким: «яна бу дам топилмас».
Вафо қилким, йигитлик бўстони,
Ҳамеша тозау хуррам топилмас¹⁷⁷.

Шунингдек, Гадоний молу мансаб, амалпарастликни ҳам қоралайди. Шойр эр киши бундай нарсаларга кўнгил қўйиши керак эмас деб таъкидлайди:

Ушбу жаҳон ажузаси қаҳбаи бевафо эмиш,
Берма кўнгулни эр эсанг, неъмату жоҳу молина¹⁷⁸.

Табийлик, соддалик ва камтарлик каби ғўзал фазилатларни улуғлаган Гадоний бошқаларни ҳам шундай ғўзал инсоний хислатларга амал қилишга, эга бўлишга

¹⁷³ Қўлёзма, 121б varaқ.

¹⁷⁴ Қўлёзма, 114б varaқ.

¹⁷⁵ Қўлёзма, 146а varaқ.

¹⁷⁶ Қўлёзма, 146б varaқ.

¹⁷⁷ А т о и й. Танланган асарлар, 89-бет.

¹⁷⁸ Қўлёзма, 152а varaқ.

ундайди. Ортиқча жимжимадорлик, сербезаклик, ўзига ҳаддан ташқари зеб беришликни ёқтирмаган шоир, турли-туман тақинчоқларни, у гарчи лаъл, жавоҳир бўлса ҳам инсон учун ортиқча юк, дардисар нарса дейди ва муҳим тарбиявий аҳамиятга эга бўлган гояни илгарди суради. Бу нарсаларсиз ҳам сен гўзалсан, улар фақат сенинг табиий гўзаллигингни бузади дейди ўз маъшуқасига:

Лаъл ила инжу, жавоҳирни ҳамойил қилмағил,
Не керак сийм эгнига бу тошнинг дарди сари¹⁷⁹.

Гадойй лирикасидан ўзбек классик адабиётида шодлик рамзи, ҳаёт завқи, қайғу-ғамни унутиш, дин аҳилларини фош этиш, таркидунёчилик, бадбинликка қарши бир восита бўлиб хизмат қилган қадимий мавзулардан бири бўлмиш май мавзуйи ҳам ўрин олгандир. Гадойй ўз замондошлари каби анъанавий май темасида ижод этилган байт ва мисраларда ҳаётий, реал майни куйлаш билан бир қаторда уларда эркин фикрларни ҳам ифодалайди. Шунингдек, шоир май орқали ўзининг замонага nisбатан кўнглидаги шикоят, норозилик, хасратларини ҳам айтишга уринади. Проф. А. Ҳайитметовнинг Навоийдан олдинги ўзбек шоирларида май ҳақида алоҳида шеър йўқ, уларда айрим байтларгина бор, улар лирик чекинш характеридадир деган фикрининг тўғрилигини Гадойй шеърини ҳам тасдиқлайди¹⁸⁰. Ҳақиқатан ҳам Гадойй девонида май темасига бағишланган алоҳида ғазаллар йўқ. Улар ғазаллар таркибида, айрим байт ва мисралар шаклида соқийга ёки майга мурожаат тарзида учрайди.

Кўп қийинчиликларни бошидан кечирган лирик қаҳрамон мушкул дамларда кишига «жойи май» ва гўзал маъшуқагина тасалли берувчи экаплигига ишонч ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам у майни турли ғам, қайғулардан қутулиш воситаси сифатида тасвирлайди:

Меҳнат ичра билдим эмдиким, кишига дастгир
Жойи май эрмиш, дағи зулфи гириҳгири нигор¹⁸¹.

Лекин май ҳам ошиқ—шоирни ғам-қайғудан холи этишга ожизлик қилади. У ичган май унинг кўзидан «оби

¹⁷⁹ Қўлёзма, 1606 varaқ.

¹⁸⁰ А. Ҳайитметов, Навоий лирикаси, 227—236-бетлар.

¹⁸¹ Қўлёзма, 1196 varaқ.

ҳаёрат» тарзида, қон каби ёш ўрнида оқиб чиққанлигидан шикоят қилади:

Ҳар аёқиким Гадо васл илгидин нўш айлади,
Оби ҳасрат бўлди, чиқди кўзидин ичган аёқ¹⁸².

Булардан ташқари, Гадоний яна май темасидан фойдаланиб оригинал, чиройли ўхшатишлар ҳам яратади. Қуйидаги мисраларда шоир гўзал маҳбубанинг юзида қатра-қатра бўлиб товланиб турган иссиқ терларни гулдаги шабнамга, қизил гулдан тайёрланган ичимлик, гулбога ўхшатади ва чиройли тасвир, яъни ташбеҳ яратади:

Ул қатра-қатра тоби арақ оразинг уза,
Шабнаммудур гул узра ва ёхуд гулоб эрур¹⁸³.

Шоир яна маъшуқанинг қаддини, унинг ноз-истиғно билан юришини, одатини риндлар-майхўрлар одатига, юришига ўхшатади:

Тиргизур, ҳосил, ўлукни ул қадн раъно била
Гўл юурда, оллоҳ-оллоҳ, шеваи риндонаси¹⁸⁴.

Шоир Гадоний куйлаган май дин вакиллари куйлаган мавҳум, мистик май эмас, балки у реал, дунёвий мазмунга эгадир. Шоир лирик қаҳрамоннинг турли хил кайфиятларини ифодалаш билан бирга, айрим ўринларда май темаси орқали ўзининг турмушдан, замонадан, ҳижрон азобларидан норозилигини, шикоятини ҳам баён этиб ўтган.

Гадоний ўз лирикасида дунёвий ишқ ва ошиқ-маъшуқаларнинг қалб изтироблари, ҳижрон аламлари, висол қувончларини куйлаш билан бирга инсоний, дунёвий севгига, гўзал ҳаёт ва унинг неъматларидан баҳраманд бўлишга душманлик назари билан муносабатда бўлган ичи қора, ёвуз, худбин, ағёр, рақиб, зоҳид, ўзини доно, энг ақлли одам деб ҳисобловчи, аслида эса энг бефаросат, ақли паст носих, ҳосид, фосид (бузуқ) образларини яратган. Бу каби худбин, нодон, фирибгар табиатли салбий кишилар образининг ўзаро муносабатини акс эттириш орқали шоир ўз даврининг ижтимоий шаклини акс эттирган.

182 Қўлёзма, 125а varaқ.

183 Қўлёзма, 107б varaқ.

184 Қўлёзма, 158б varaқ.

Ўзбек адабиётидаги ғазални ўрганган адабиётшунос О. Носиров рақиб образи ҳақида шундай ёзади:

«Бу давр ғазалиётидаги рақиб образининг характерли хусусияти шуки, у маълум даражада реалистик моҳият касб этади. Шоирлар рақиб образини сотқин, микиозламачи, ёлғончи, бағри тош, бадфеъл, инсонийликдан, севги-муҳаббатдан маҳрум каби сифатлар билан чизадилар. Бу даврда яна шундай кишилар роҳат-фароғатда яшаётгани, улар ошиқлар бахтига чанг солиб, бошига битмас-туганмас аламлар келтирганликлари, ошиқлар рашк ўтида қовурилайётганликлари ғазалда ҳаёт ҳақиқати билан далилланади.

Рақиблар образи орқали шоирлар ижтимоий адолатсизликка нисбатан ўз муносабатларини кўрсатганлар»¹⁸⁵.

Шоир Гадоий ҳам ўз ғазалларида рақиб образига нисбатан ана шундай муносабатда бўлган.

Гадоий девонида салбий образлардан бўлмиш рақиб образига ҳам маълум даражада ўрин берилган. Шоир ғазалларида рақиб нияти бузуқ, ошиқ севгисига раҳна солувчи, одамзод наслидан бўлса-да, ярамас феъл-атворга эга, ҳеч кимга яхшилик қилмовчи, ошиқнинг орзу-истагига ғов бўлиб, унинг ғам чекишидан шодмон бўлувчи мунофиқ сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам Гадоий рақибни «шум», «юзи қаро», «лоф урувчи», «заррача жигари йўқ», «олам ичра у каби шум бўлмағай», «рўсиёҳ», «ит каби жорловчи» (акилловчи), «ёмон ниятли», «наҳс» каби сўз ва иборалар билан атайди ва ундан нафратланади. У рақибни жонга битган офат, ошиққа овораю сарсонлик келтирувчи «балое бар бало» дейди:

Бир бало эрди бурун худ жонга дийдори рақиб,
Ена бу оворалиғ бўлди балое бар бало¹⁸⁶.

Рақиб ошиққа озор бериб, уни азоб-уқубатга солувчи ярамас, ёмон ниятли шахсдир. Шоир унинг пасткаш махлуқ эканлигини бузуқ нияти билан узоққа бора олмаслигини айтиб, уни фош этади:

Эй рақиб, охир сени овора қилғумдур, дединг,
То на ерга етгасен сен наҳс бу ният била¹⁸⁷.

¹⁸⁵ О. Носиров. Ўзбек адабиётида ғазал, 38-бет.

¹⁸⁶ Қўлёзма, 102а varaқ.

¹⁸⁷ Қўлёзма, 99б varaқ.

Рақибдан кўп азоб чеккан ошиқ—шоир «шум рақиб юзини кўриш энг катта мотам билан баравар» дейди. Чунки у ошиқ учун бахт ўрнига бахтсизлик, висол ўрнига ҳижрон, хурсандчилик ўрнига ғам-қайғу келтиради. Шу сабабли уни кўришга кўзи, тоқати йўқ, уни ниҳоятда ёмон кўради:

Азим мотам эрур шум рақиб юзин кўрмак,
Бу не такаббуру, не ужбу, не ғурур бўлур¹⁸⁸.

Шоир — лирик қаҳрамоннинг кўнгли рақибнинг золимлигидан озор ейди ва бу ҳақда маъшуқасига шикоят қилади. Жабр-зулм жонидан ўтиб кетганлигидан шоир рақибни насли одам бўлиб кўрингани билан одам қиёфасидаги махлуқ, қутурган ит каби феъл-атворга эга деб атайди:

Эшикинга мен Гадони келмасун дер шум рақиб,
Филҳақиқат ит эмиштек, насли одам кўрнадур¹⁸⁹.

Гоҳ-гоҳи гар борур бўлсам гадолиғ қилғали,
Ит киби жорлар рақибинг: «Эшикитин нори бор»¹⁹⁰.

Бунга ҳамоҳанг мисраларни шоир Лутфий ижодида ҳам учратиш мумкин:

Текса рақибларнинг агар тил-оғзи бизга, не ажаб,
Итлар гадони кўрсалар, эшикда ғавго қилғуси¹⁹¹.

Шум рақиб ошиқ истагига ғов бўлганлиги сабабли шоир уни ҳам жаҳонда ўз тилак, мақсадига етмасин дейди:

Шум рақиб айирди ноком ўз муродимдин мени,
Топмасун ҳаргиз жаҳонда, ё раб, ул бадбахт ком¹⁹².

Қуйидаги байтларда эса шоир ошиқни маъшуқасидан айирганлиги, ҳолини паришон этиб қон қақшатганлиги учун рақибга лаънатлар ўқийди:

Ул қаро кўзумдин айирдинг кўра олмай, рақиб,
Эй қаро юзлук, илоҳий, тушса шум кўзунга оқ¹⁹³.

188 Қўлёзма, 119а варақ.

189 Қўлёзма, 117а варақ.

190 Қўлёзма, 111а варақ.

191 Л у т ф и й, Девон, 283-бет.

192 Қўлёзма, 137б варақ.

193 Қўлёзма, 125а варақ.

Зулфунг киби ҳолимни рақиб этти паришон,
Тенгрим яна гум қилсун ўшул юзи қарони¹⁹⁴.

Эй рақиб, охир ғамимдин шодмондурсен баса,
Кўрғамен, ё рабки, ментек зору бемор ўлғасен¹⁹⁵.

Гадой рақибни разил, яхшилик ўрнига ёмонлик қилувчи, қора ниятли, фикри бузуқ сифатида таърифлаб, ўз маъшуқасини рақибнинг ёмон хислатларидан огоҳлантиради ва унинг сўзлари ёлгон, юзи қора, уятсиз эканлигини фош этади:

Шум рақиб сўзига кирмаклик ғаройибтур, бегим,
Ҳеч кишига яхшилиқ қилғайму онингдек ёмон¹⁹⁶.

Оқ эвингдин чиққан учун бўлди ошуфта рақиб,
Не қизарди мунчага ёлгон, не ул юзи қаро¹⁹⁷.

Шунинг учун ҳам Гадойнинг рақиб юзини кўришга тоқати йўқ, чунки у малоллик келтиради. Шоир рақибга «олам ичра» шум ниятликда ҳеч ким тенг кела олмайти деган хулосага келади:

Ҳар қачон кўрдум рақибинг юзини, кўрдум мажол,
Вой, анингдек олам ичра шум бўлғай-бўлмағай¹⁹⁸.

Қуйидаги байтда эса муддаий — даъвогар, туҳматчи билан рақиб бир бўлиб шоирнинг жонига шу даражада текканки, у энди ҳар бир ярамаснинг жабр-зулминини тортишга куч-қуввати, мажоли қолмаганидан зорланади:

Асру жонимга тегарлар муддаий бирла рақиб,
Торта билмон мундин ортуқ ҳар муханнасдин мажол¹⁹⁹.

Гадой қуйидаги мисраларда эса рақибнинг ишқ-муҳаббат, гўзал маҳбуба қадр-қимматини билмаслигини, мунофиқ, нодон, кўзи кўр эканлигини шундай фош этади. Бу байтда маъшуқа сайр этувчи юлдузлар шоҳига, рақиб эса кўзи йўқ нодонга ўхшатилади ва ҳусни таълил яратилади:

Гар рақибни шум қадринг билмади, маъзур эрур,
Хисрави сайёралар қадрин не билсун бебасар²⁰⁰.

¹⁹⁴ Қўлёзма, 155б varaқ.

¹⁹⁵ Қўлёзма, 142б varaқ.

¹⁹⁶ Қўлёзма, 140б varaқ.

¹⁹⁷ Қўлёзма, 101б varaқ.

¹⁹⁸ Қўлёзма, 156б varaқ.

¹⁹⁹ Қўлёзма, 129б varaқ.

²⁰⁰ Қўлёзма, 109а varaқ.

Шуни айтиш керакки, Гадоий рақибни тасвирлаш орқали инсоний ҳис-туйғулардан узоқ бўлган фиққ-фасодчи, ғаламис, ичи қора, соф қалбли кишилар севгисига раҳна солувчи, инсонлар ўртасидаги дўстлик каби олижаноб фазилатларни кўра олмайдиган шум ниятли шахсларнинг мажозий образини яратишга интилган ва ва маълум даражада бу мақсадга эришган.

Гадоий ўз ғазалларида рақиб-ағёрни инсоннинг дунёвий муҳаббатига, эркига ғов бўлувчи, шодлик ва хурсандчилик ўрнига ғам, қайғу, фиққ-фасод, таъналар ёғдирувчи, мунофиқ, дилозор, қилмиши макр-ҳийладан иборат эканлигини фош этади.

Гадоий қўйидаги мисраларда ошиқ учун рақиб-ағёрдан ҳам ортиқроқ бераҳм бўлиши мумкин эмас деган хулосага келади ва уни бало-қазо, офатга ўхшатади. У шундай бир балоки бечора ошиқ унинг дастидан ўз севгилисига ҳатто тўғри қараш ҳуқуқидан ҳам маҳрум этилган:

Мундин ортуқроқ кишига ҳеч бало бўлғаймуким,
Тик боқа олмайду р ўз ёрига ағёр илгидин²⁰¹.

Шоир ағёрнинг макр-ҳийласига нисбатан гўзал маҳбубанинг севги-садоқатини, дўстлигини, меҳрибонлигини, вафодорлигини қарама-қарши қўяди ва ишқ-севги, дўстлик олдида «юз туман ағёрлар» ҳам ожиздир, деган ғояни илгари суради ва юксак инсоний фазилатларни улуғлайди:

Бар ҳазар бўлғил, дединг ағёр макриндин манга
Эй қаро кўзум, нетар ағёр агар сен ёрсен²⁰².

Ул кишинингким сенингдек бир париваш ёри бор.
Фикри йўқтур гар жаҳонда юз туман ағёри бор²⁰³.

Ошиқ — шоир ёрнинг, замонанинг ғам-ғуссаси, жабрзулми битмас-туганмас эканлигидан шикоят қилиш билан бирга, ағёрнинг таънаю маломатларни унинг жонидан ниҳоятда ўтиб кетганлигидан фарёд чекади:

Жаври ёру ғуссаи даврон на битмас анга ким,
Барсаре таъну маломат бирла ағёр ўлтурур²⁰⁴.

²⁰¹ Қўлёзма, 146а varaқ.

²⁰² Қўлёзма, 143б varaқ.

²⁰³ Қўлёзма, 110б varaқ.

²⁰⁴ Қўлёзма, 113б varaқ.

Ошиқ — шоир гўзал маъшуқанинг ўз ошиғига бўлган ишқ сирларини ағёрдан махфий сақлашга, унга аён этмасликка қасамёд этади. Агар хиёнат қилсам, ўз ваъдамда турмасам қаттиқ жазолагин, дейди. Чунки ошиққа ағёрнинг фирибгарлиги, феъл-атвори жуда яхши маълум:

Сирри ишқингни агар фош айласам ағёра мен,
Хоматек ийманмайин ханжар била тилимни тил²⁰⁵.

Гадоний ўз лирикасида реал дунё ва ўзи яшаб турган жамият ишларига қизиқмасдан, инсоний севги ҳиссиётидан маҳрум бўлган, бу дунё лаззатларидан юз ўгирган, фақат тоат-ибодатни ўзига касб қилиб олган кишилар — зоҳидларни ҳам танқид остига олади. Шоир уни фақат ўз манфаатларини кўзлаб, бошқаларни назарига илмайдиган такаббур — «зоҳиди худбин» деб атайди. Шоир кишиларга нафи тегмайдиган, инсоний севгини ман этувчи ярамас хусусиятлари ва нодонлиги билан мағрурланувчи зоҳидга зид равишда ошиқ ишқини улуғлаб, ундан юқори қўяди:

Мағрур бўлма, зоҳиди худбинки, бениёз
Ошиқ ниёзу ҳолатини ҳам раво қилур²⁰⁶.

Шоир Саккокий эса зоҳид дин ва тасаввуфга, тоат-ибодатга қанчалик берилган бўлмасин, бари бир у гўзаллик, севги, ҳаёт олдида ожиздир деб, ҳаёт ва севгининг жозибали кучга эга эканлигини шундай тасвирлайди:

Кўзингни кўрса зоҳид йўлдин озғай
Нечаким бўлса маҳкам дин ичинда²⁰⁷.

Лутфий, Атоий, Саккокийлар каби Гадоний ҳам ижтимоий маъно касб этувчи байт ва мисраларда иккиюзламачи носих-насихатгўйларни ҳажв қиладики, бу нарса диққатга сазовордир. Девонда ислом динининг гоя ва маслакларини тарғиб этиб, реал турмуш неъматларидан баҳраманд бўлувчи, ҳақиқий инсоний севги ўтида ёнувчи ошиқ-лирик қаҳрамоннинг маънавий, руҳий дунёқарашига салбий таъсир ўтказишга уринган носих-

²⁰⁵ Қўлёзма, 129а varaқ.

²⁰⁶ Қўлёзма, 116б varaқ.

²⁰⁷ С а к к о к и й. Танланган асарлар, 15-бет.

нинг фирибгарлиги, худбин, мунофиқлигию тақводорлигини кучли истеҳзо ва киноя йўли билан фош этади. Унинг тили билан дили бир эмаслигини, кишиларни йўлдан оздиришини очиқ айтади:

Бартараф қил, носихо, тақвони, кўп лоф этмаким,
Бемуҳобо озғурур шул ғамзаи мастонаси²⁰⁸.

Гадойй инсоний севгига қарши бўлган, нариги дунё, жаннат, илоҳий ҳур, париларни тарғиб этган носих қанчалик оқил, билимли ва онгли бўлиб кўринмасин, у лирик қаҳрамон маъшуқасининг гўзал жамолини кўргудек бўлса ақлдан озиб, беҳуш қолишини, фақат гапдагина бу дунё лаззатларига, неъматларига қарши эканлигини шундай фош этади:

Лояъқил ўлур мен киби гар кўрса жамолинг,
Носихки, баса оқилу фарзона кўринур²⁰⁹.

Қуйидаги мисраларда эса Гадойй ишқ йўлида лоф урувчи, сохта сўзловчи носихни танқид этади:

Ул кишидинким, сафо олмас тариқи ғуфлдин,
Лофи ишқ урмоқлиғ, эй носих, мусалламми бўлур²¹⁰

Шоир носихнинг қиладиган иши, машғулоти ошиқларни обрўсизлантириш, уларга турли хил айбларни тақиб, бадном қилишдан иборат эканлигини фош этиш билан бирга, унга хитоб қилиб сенинг бу ярамас ода-тинг қачонгача давом этади дейди:

Нечага тегру маломат қилурсен, эй носих,
Не бўлди, ошиқи авбош агар эрур бадном²¹¹.

Носих ошиқларни ишқ, севгида келишувчилик, пасивликка ундайди, Гадойй унинг бу хусусиятларини танқид қилиб шундай дейди:

Носихо, сабру мадуро қил дединг ишқ ичра, оҳ,
Ақлу идроке керак сабру мадуро қилғали²¹².

Шоир Атоий эса таркидунёчиликни тарғиб этувчи носихларга қарши қуйидагича жавоб бериб, инсоннинг

²⁰⁸ Қўлёзма, 158б varaқ.

²⁰⁹ Қўлёзма, 113б varaқ.

²¹⁰ Қўлёзма, 116б varaқ.

²¹¹ Қўлёзма, 136a varaқ.

²¹² Қўлёзма, 160a varaқ.

доимий ҳамроҳи бўлган севги ва инсоний фазилатларни шундай улуғлайди:

«Ёр гамин тарк эт, Атоий!» — дерсен, эй носих, вале
Тарк этарму одаме ҳаргиз қадимий ҳамдамин?²¹³

Ишқ, севги каби олий инсоний фазилатлар носих учун ётдир. Шу сабабли ҳам у ишқ ўтида ёнган ошиқнинг юракдаги дардларини, дилидаги ажойиб орзу, истакларини билмайди. У фақат панд-насиҳат қилиш билан машғул, Гадоий носихни жуда оригинал ўхшатиш йўли билан, ирсоли масал санъати воситасида фош этади, яъни уни халқ мақолида «танаси бошқа дард билмас» дейилганидек, сувга чўкиб фарқ бўлаётган кишининг ҳол-аҳволидан беҳабар дарё соҳилида турган кишига ўхшатади:

Носихо, дарди дилимни билмасанг маъзурсен,
Чунки билмайдур, бале, соҳилдаги ҳоли ғариқ²¹⁴.

Реал ҳаёт, табиатни куйлаган Гадоий ўз ватанни, гўзал Ҳирот шаҳри ва унинг ажойиб боғларини ниҳоят даражада севади. Шоир учун улардан узоқлашиш, ажралиш жуда ҳам оғир. У нариги дунё, дўзах азобларини, ундаги абадий азоб-уқубатлар ҳақида оғиз кўпиртириб ваъзхонлик қилаётган носихга қарата мен учун Боғи зоғондан йироққа тушиш ҳар қандай азоблардан ҳам ортиқдир деб, ўзининг ватанига бўлган чексиз меҳрмуҳаббатини, ватанпарварлигини ифода этган. Бу ўринда у илоҳий нарсадан реал ҳаётни афзал кўришини ҳам очиқ тасвирлайди:

Неча, эй носих, азоби жовидондин сўзламак,
Мундин ортуққим бўлубмен Боғи Зоғондин [йироқ]²¹⁵.

Гадоий ўзи яшаган жамиятдаги ёмон феъл-атвори, ичи қора, ошиқ-маъшуқлар ишқини кўра олмай, улар устидан кулувчи, завқсиз ҳасадчи-ҳосидларни ҳам қаламга олади ва уларнинг кирдикорларини фош этади.

Ҳасуд, яъни ҳасадчи шундай ярамас хислатга эгаки, у ҳаммага ҳасад билан қарайди. Шоир «хасиси бемазоқ», яъни завқсиз ҳасадчи ҳатто ҳаётдан завқланиш, завқ олишдан ҳам маҳрум, чунки, у завқ қадрини бил-

²¹³ Атоий. Танланган асарлар, 142-бет.

²¹⁴ Қўлёзма, 1266 varaқ.

²¹⁵ Қўлёзма, 1256 varaқ.

майди, бас, шундай экан, у қандай қилиб гўзалларнинг қадрига етсин дейди:

Давлати дийдорингиз қадрини билмайдур ҳасуд,
Завқ қадрини не билсун ҳар хасиси бемазоқ²¹⁶.

Бу байтда ҳам ирсולי масал санъати қўлланилган. Энг гўзал инсоний фазилатлардан маҳрум бўлган ҳосид ошиқлар севгисига ғов бўлади, улар ишқини ман этади. Гадоний зўр киноя билан улар ишқ дардини қаердан ҳам билсин деб истехзо билан кулади ва «жафони кўрмаган ошиқ вафонинг қадрига етмас», «Танаси бошқа дард билмас, уйи бошқа мунг билмас» мақолларига ҳамоҳанг мақол яратади:

Ишқдин ҳосид мени гар манъ этар, маъзур эрур,
Оре, билмаслар чу Мажнун дари ҳолин соғлар²¹⁷.

Гадоний ошиқнинг маъшуқадан дашном, таъна эшитишидан ҳосиднинг хурсанд бўлишини, унинг устидан мазах қилиб кулишини, яъни ошиқлар муваффақиятсизлигидан қувониш каби ярамас хислатларини фош этади:

Ул санам сўкти Гадони, ҳосид эшитгач деди:
«Ваҳ, нечук бўлди бу, ё раб, мунча лутф арзандаси»²¹⁸.

Шоир ҳосиднинг бундай таъна-маломатларидан ниҳоятда ғазабланади. Ўз иззатини билмай ошиқлар устидан кулувчи бундай ҳасадчининг оғзига бир тарсаки билан уриб жим бўлишга мажбур этиш керак дейди:

Ҳосид айтур: «Ул эшикда хорсен тупроқтек»,
Оғзи-оғзиға урунг, сўзласун иззат била²¹⁹.

Гадоний ўз ғазалларида замонасидаги юқоридаги каби салбий кишиларни озми-кўпми даражада танқид қилишда, уларнинг кирдикорларини, ёмон хислатларини фош этишда маълум муваффақиятларга эришган десак хато қилмаймиз. Гадоний лирикаси ана шу томонлари билан ҳам ўзбек адабиёти тарихида диққатга сазовордир.

²¹⁶ Қўлёзма, 126а varaқ.

²¹⁷ Қўлёзма, 112б varaқ.

²¹⁸ Қўлёзма, 157а varaқ.

²¹⁹ Қўлёзма, 99б varaқ.

Мавлоно Гадоий классик шеърятмизнинг мустазод жанрида ҳам ижод этган бўлиб, бизгача унинг яккаю ягона мустазоди²²⁰ етиб келганлигини юқорида айтиб ўтган эдик. Ўзбек адабиёти тарихида мустазодни биз биринчи марта Гадоий ижодидагина учратган эдик.

1975 йилда профессор Ҳамид Сулаймон томонидан XIV аср иккинчи ярми ва XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган, шу кунгача илм-фанга маълум бўлмаган, ўзбек тилида ижод этган ҳамда Гадоийга замондош бўлган йирик ўзбек шоири Абдулрахим Ҳофиз Хоразмийнинг йирик қўлэзма девонининг Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳридан топилиши катта қувончли воқеа бўлди. Девон билан танишиш шуни кўрсатдики, Ҳофиз Хоразмий ҳам мустазод ёзган бўлиб, унинг 41 байтдан иборат 2 та мустазоди (568—569-бетлар) девон таркибидан жой олганлиги аниқландики²²¹, бу нарса ўзбек адабиёти жанрларининг, яъни мустазоднинг пайдо бўлиши ва ривожланишини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. Адабиётшуносликдан маълумки, мустазод ғазал шаклида қофияланиб, ҳар бир мисрадан сўнг такрорланиб ва ўзаро қофияланиб келадиган қўшимча мисрачалар билан ҳамоҳанг бўлиб боради²²². Мустазод жанри ўз шакли хусусиятига кўра, халқ ижодига жуда яқиндир. Адабиётимиз тарихида кўпчилик истеъдодли шоирлар бу жанрда ўз кучларини синаб кўрганлар. Лекин энг яхши мустазодлар ижод этиш ҳаммага ҳам насиб бўлавермаган. Мустазоднинг ажойиб намуналарини Гадойдан ташқари Навоий, Мунис, Оғаҳий, Ҳувайдо, Машраб каби бир қатор шоирлар ҳам яратганлар.

Гадоийнинг халқ қўшиқлари йўлида, аруз вазнининг энг ўйноқи, таъсирчан ҳазаж баҳридаги мустазоди зўр маҳорат билан яратилган бўлиб, унинг тили ва услуби жуда равондир.

Гадоий ушбу мустазодида ҳам дунёвий, инсоний севгини куйлайди. Севгида садоқатли, вафоли бўлишга даъват этади. Шоир гўзал маҳбубани «шоҳи ягона»га, ошиқни эса ожизу бечорага ўхшатади. У инсондаги ҳусн даври каби подшолик салтанати ҳам абадий эмас, «чун

²²⁰ Қўлэзма, 1496 varaқ.

²²¹ Ҳамид Сулаймон. Ўзбек шоири Ҳофиз Хоразмий ва унинг Ҳайдарободда топилган девони, «Адабий мерос», 6-сон, 1976, музей таҳрир ва нашриёт бўлими, 22—33-бетлар.

²²² «Адабиётшунослик терминлари лугати», Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1967, 124-бет.

қолмас эмиш ному нишону ситаму жабр» дейиш орқали, золим подшоларни марҳаматли, адолатли бўлншга чақирувчи ғояни илгарн суради:

Эй ғамзаси фитна, кўзи фаттон, ўзи офат,
раҳм айла бу жона,
Хатм ўлди санга салтанати мулки латофат,
эй шоҳи ягона.
Шаксиз, бу юрак қонина парварда бўлубтур
ул лаъли равонбахш
Пайдоу муайяндур, аё кони зарофат
кўп қилма баҳона,
Чун қолмас эмиш ному нишони ситаму жавр,
бедод нединдур.
Дод айла, бегим, ким ўтадур даври хилофат,
уш кечти замона.
Отқонда кўзунг новаки дилдўзни ҳар ён,
эй шўҳи жафокиш,
Ҳар неча бор эрди орада буъди масофат,
жон эрди нишона.
Жондин рамақе қолди Гадонинг баданинда,
эй руҳи мужассам,

Ширин дудоқингдин қадаре қилгин изофат,
тиргуз ани ёна²²³.

Гадоний ўзбек қасидачилигига маълум ҳисса қўшган қасиданавис шоир ҳамдир. Маълумки, қасида ўзбек классик шеъриятидаги лирик жанрлардан бири бўлиб, у одатда муҳим тарихий воқеалар ҳамда машҳур шахсларга бағишланиб, тантанали услубда ёзилган бўлади. Классик адабиётимизнинг асосий жанрларидан бўлмиш қасида Саккокий, Лутфий, Абулраҳим Ҳофиз Хоразмий²²⁴ каби Гадоний ижодида ҳам ривожлантирилди. Бу жанр XIV—XV асрда анча кенг тараққий этди. Ўзбек адабиётида қасида жанри сиёсий лирика сифатида реал шахсга, яъни юқори мартабали давлат арбобларини мадҳ этишга бағишлаб ёзилган. Тарихий шахсларга бағишлаб ёзилган қасидалар баъзи шоирлар учун ўзларининг турли ижтимоий-фалсафий масалалар бўйича фикр ва қарашларини баён этиш учун бир восита хизматини бажаради. Уша даврда қасида ёзган илғор фикрли шоирлар феодал ҳукмронларни мадҳ этсаларда,

²²³ Г а д о и й. Девон, Қўлёзма, 149аб varaқ.

²²⁴ Ҳ а м и д Сулаймон. Ўзбек шоири Ҳофиз Хоразмий ва унинг Ҳайдарободда топилган девони, 22—23-бетлар. (Ҳофиз Хоразмий девони таркибидан унинг 439 байтдан иборат 9 та қасида-си жой олган).

бу мақтовларда уларга ўғит-насиҳат бериш орқали таъсир этиш йўли билан уларни адолат ва инсофга даъват этганлар.

Юқорида айтилганидек, Гадоийнинг бизгача халқ қўшиқларидан «арзуворий» ўлчовида, яъни арузнинг ҳазажи мусаммани солим баҳрида ёзилган биргина қасидаси етиб келган бўлиб, у ҳам тўлиқ эмас. Унинг бош қисми, яъни «матла» ва «насиб» қисмлари тушиб қолган, жами 13 байтдан иборат, Гадоийнинг бу қасидаси замондошлари қасидасидан анча фарқ қилади. Илгари қайд этилганидек, у ҳали тахтга ўлтирмаган ёш шаҳзода, яъни Шоҳрухнинг набираси Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Халил Султонга бағишланган.

Гадоий қасидасининг гурезгоҳ қисмида ҳаммани қизиқтирувчи ҳаётий масалани ўртага ташлайди. У мамлакатнинг келажак тақдири ҳақида бош қотиради, фикрлайди. Уни келажакда мамлакатга ким бош бўлади деган қатор жумбоқлар безовта қилади, ўйлантиради:

Дедим ким билса бўлмас дунёнинг ишини баъдал-явм,
Агар топса заволе бу камоли салтанат ногоҳ.

Кима қолғай бу мунча гирудору мансаби олий,
Ким ўлғай қобил уш макнатға, ким бўлғусидур шоҳ²²⁵.

Мамлакат тақдири, келажаги учун қайғурган шоир ўзи билган Темурийларни бирма-бир фикр тарозусидан ўтказиб, бу мансабга Халил Султонни энг муносиб номзод деб ҳисоблайди. Гадоий қўйидаги муҳим автобиографик детал орқали Халил Султон билан ҳам маълум вақт бирга бўлганлигини, уни яхши билишини шундай баён этади:

Замоне субҳдам андеша бирла ҳамнишин бўлдум,
Ки муддатлар анингла бўлмиш эрдим ҳар қаён ҳамроҳ²²⁶.

Шоир қасидада шаҳзоданинг ижобий хислатларини бирма-бир мадҳ этади. Халил Султоннинг лутфу карами, саҳий эканлиги, у тузган дабдабали, улуғвор ҳашамату савлатли базмларни кўриб ақл ҳайрон бўлади дейди.

Гадоий қасидада Халил Султонга жасурлик, раҳм-

²²⁵ Қўлёзма, 152аб varaқ.

²²⁶ Қўлёзма, 152 аб varaқ.

диллик, марҳамат каби хислатлар хос эканлигини қуйи-
дагича таърифлайди:

Масофу разм ичинда ҳам музаффар бўлгуси лобуд,
Абадга дегру чун эрур азал лутфи анга ҳамроҳ²²⁷.

Халил Султонни давлат бошида кўришни орзу қилган
Гадой шаҳзодани умидсизликка тушмасликка чақира-
ди ва унинг кўнглини кўтаришга интилади:

Санга хатм ўлғусидур салтанат, мардона бўл, айш эт,
Амал элини ҳиммат этакиндин қилмағил кутох²²⁸.

Гадой қасидаси Халил Султонга қаратилган «та-
лаб» билан яқунланади. Шоир «талаб»да эса шаҳзодан-
нинг орзу-тилаклари амалга ошишини истайди:

Гадо айтур дуойе сидқ бирла, мустажоб ўлсун,
Ким эрур жумла зарроти жаҳонга бу дуо дилхоҳ:
Ки бу шаҳзоданинг кўнглиндаги матлубини бергин,
Баҳаққи Мустафоу олиу авлоди, ё аллоҳ²²⁹.

Айтиш керакки, Гадойнинг бўлгуси феодал ҳукм-
дори Халил Султонга ўз қасидасини бағишлаганлиги-
нинг сабаби шоир назарида бу шаҳзоданинг анча адо-
латли, марҳаматли шахс сифатида гавдаланганлигида-
дир. Шоир шаҳзодани «халқи олам умид», орзу қил-
ган, яхшилик, инъом, эҳсон, лутфу карами билан та-
нилган шахс сифатида таърифлар экан, у орқали одил
шоҳ ғоясини илгари суради ва унинг ана шундай шоҳ
бўлишини орзу қилади.

Шаҳо, даври қамарда халқи оламнинг умеди сен,
Мунунг тек чун жаҳонда зикри хайринг тушти дар афвоҳ²³⁰.

Гадойнинг бу қасидасида муболағали мақтовларга
нисбатан дунёвий элементлар етакчи ўрин тутадн. Га-
дой қасидаси тамагарликдан узоқдир. Ана шу хусу-
сиятлари билан ҳам Гадой қасидаси замондошлари
қасидаларидан ажралиб туради.

Гадой қасидасининг услуби учун соддалик ва халқ
оғзаки поэзияси каби табиийлик, равонлик хосдир. У
қасидасида ҳам дабдаба ва баландпарвозликдан қоча-

²²⁷ Қўлёзма, 1526 varaқ.

²²⁸ Қўлёзма, 1526 varaқ.

²²⁹ Қўлёзма, 1526 varaқ.

²³⁰ Қўлёзма, 1526 varaқ.

ди. Бу ҳол ўша даврда Темурийлар саройларида ҳукм сурган анъанага мосдир.

Юқоридаги айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, XIV—XV асрлар туркий тилдаги қасидаларнинг вужудга келиб, ривожланиш даври бўлиб, унинг юксалишига Саккокий, Лутфий, Ҳофиз Хоразмий кабилар билан бирга Гадоий ҳам ўз ҳиссасини қўшди. Бу ҳолат қасида жанрининг Алишер Навоий ижодида янада юксак тараққиёт босқичига кўтарилишига замин ҳозирлади.

Гадоийнинг бизгача етиб келган меросида ғазалларидан кейин сон жиҳатидан қитъалари туради. Ҳозирча бизга шоирнинг бешта қитъаси маълум. Улардан иккитаси туюқ формасида ёзилган, қофияланувчи иккинчи ва тўртинчи мисралар тажнис сўзлардан иборатдир. Шу сабабли биз бу икки қитъани қитъа-туюқ шаклида ёздик.

Маълумки, қитъа (ар. قطعه — парча сўздан) — лириканинг бир жанри. Қитъа мустақил шеърий лавҳа бўлиб, классик лирикада анча кенг тарқалган. Одатда, қитъанинг темаси ва ҳажми қатъий чегараланмаган. Бу ҳол шоирларга хилма-хил қитъалар яратиш имконини берган... Қитъа камида икки байтли бўлади. Қитъада жуфт мисралар қофияланиб, тоқ мисралар очиқ қолади²³¹.

XIV—XV асрларда қитъа ёзган шоирлар унча кўп эмас. Бу қитъа жанрининг тараққиётига Гадоий ҳам ўз ҳиссасини қўшганлиги билан диққатга сазовордир. Гадоий қитъаларининг ҳаммаси аруз вазнининг рамали мусаддаси маҳзуф баҳрида ёзилган.

Гадоий қитъалари реал, ҳаётий, дунёвийлиги, шоир ҳаётининг айрим моментлари билан боғлиқлиги туфайли кишини ўзига жалб этади.

Гадоийнинг қуйидаги гўзал ўхшатишлар ва равон тилда ёзилган қитъаси автобиографик характерда бўлиб, у шоирнинг ҳаёти саҳифаларини ёритишда муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Шоир қуйидаги қитъа—туюқнинг биринчи байтида ҳусн бобида тенгсиз, гўзаллар орасида ягона, чиройли, баркамол маҳбубанинг гўзаллигини таърифлайди. Иккинчи байтда эса ўзининг ана шу соҳибжамолга ошиқ эканлиги, бу гўзал Ҳирот шаҳрида яшашлигини, бу шаҳарга шоирни ўша гўзалга

²³¹ «Адабиётшунослик терминлари луғати», 266-бет.

бўлган ишқи, ошиқлиги боғлаб, ушлаб турганлигини баён қилади. Бу нарса Гадоийни Ҳирот гўзалларидан бирини севиб қолиб. унинг ишқи билан Ҳирот шаҳрида яшаётганлиги, яъни ўз шахсий севгиси ҳақида маълумот беради. Шоирнинг шахсий севгиси, севги дардини тортиши, унинг кўпчилик ғазалларининг яратилишида, уларнинг ғоятда таъсирли, жонли чиқишида маълум даражада ижобий роль ўйнаган деб айтсак хато бўлмас:

Топмағай ғаввоси фикрат сен бикин,
Баҳри ҳусн ичра, бегим, бир жавҳаре.

Зулфунга вобастамен бу шаҳра,
Сенсизин йўқтур манга бир жав ²³² Ҳари^{233—234}.

Бу қитъа — туюқнинг иккинчи мисрасидаги **жавҳарий** — сўзи «асл модда», қимматбаҳо тошни англатади. Тўртинчи мисрадаги **жавҳари** икки сўздан иборат бўлиб, «жав» — «арпа» ва «Ҳари» — Ҳирот шаҳри маъносини ифодалайди.

Гадоний иккинчи қитъа-туюғида эса ҳаётий, турмушда учраб турадиган нарса, ҳодиса, одатларни ҳам баён қилади. У бу ўринда қулай форма, ўйноқи усул, сўз ўйини ва содда халқ тилига кўпроқ аҳамият беради. Шоир гўзал маҳбубанинг мастларча сузилган кўзи орзусида ўша даврда турмушда қўлланиладиган икки қулоқли май идишининг дам-бадам саждалар қилишини жуда чиройли тасвирлайди. Ҳатто маҳбубанинг гўзаллиги олдида қуёшу ой ҳам таъзим этадилар. Бу нарса ўша даврда халқ ўртасида икки қулоқни ушлаб таъзим қилиш, улуғ шахслар олдида эгилиб ҳурмат бажо келтириш одатидан дарак беради:

Хисраво, усрук кўзунгнунг шавқидин,
Хуш сужуд айлар дамо-дам қўшқулоқ.

Жой улдурким санга хуршиду моҳ,
Қуллуқ этгайлар тутубон қўш қулоқ²³⁵.

Юқорида қитъа-туюқнинг иккинчи мисрасидаги **«қўшқулоқ»** сўзи — икки қулоқли сопол, май идиши маъносида, тўртинчи мисрадаги **«қўшқулоқ»** эса икки сўздан

²³² жав — арпа.

²³³ Ҳари — Ҳирот.

²³⁴ Қўлғезма, 1606 varaқ.

• ²³⁵ Қўлғезма, 1606 varaқ.

иборат бўлиб, «қўш»,— «жуфт қулоқ» инсоннинг эшитиш аъзоси маъносида келган омоним сўзлардир.

Мана бу қитъада ҳам шоир маҳбубанинг ғоятда гўзал, ширин сўз, гапирганда сўзлари товланиб туришини тасвирлайди. «Дурри сероб» ўзини бу гўзалнинг сўзига қиёслаб гуноҳ қилади. Шоир гўзалга қараб сен ўз камолинг, мукамаллигинг билан унинг гуноҳини кечир, чунки у ҳузурингга келиб айбини бўйнига олиб бош эгиб турибди. Эгилган бошни қилич кесмайди демакчи:

Гарчи, шоҳо, дурри сероб ўзини
Қилди нисбат сўзунгга билмай яроқ.

Ўз камолинг бирла журмини кечур,
Тобугунгда чунки тутти қўшқулоқ²³⁶.

Гадоий ўз қитъасида дўстлик, садоқат, содиқлик каби инсоний ғояни ҳам илгари суради. Агар инсон учун ўз севикли кишиси, маъшуқаси дўст, ёр бўлса, унда ағёрлар тўдасидан ҳеч қандай ғам ейиш, ташвиш тортмаслик мумкин деган фикрни ўртага ташлайди:

Зумраи ағёрдин ҳеч ғам дегул
Гар кишига ўз ҳабиби ёр эса.

Гар қабулиятқа қобил кўрсангиз,
Ўш турубтур, жон сизингдур бор эса²³⁷.

Гадоий қитъалари, қитъа-туюқлари, биринчи навбатда, реал ҳаёт, турмуш воқеа-ҳодисаларига асосланиб ёзилган. Иккинчидан, у оригинал ва юксак бадний савияда яратилган. Уларнинг баъзилари аввал айтилганидек, шоир ҳаётини ўрганишда муҳим аҳамиятга моликдир. Бу қитъалар содда тил ва равон услубда ижод этилган. Халқ турмушига оид моментлар кўзга ташланиб туради.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, шоир меросининг ғоявий мазмунини ва ундаги лирик образларни анализ қилиш Гадоийни ўз даврининг истеъдодли машҳур шоири ва унинг ғазаллари Навоийгача бўлган ўзбек классик лирикасининг энг яхши намуналаридан эканлигини кўрсатади. Шоирнинг ҳаётлигидаёқ унга шуҳрат

²³⁶ Қўлёзма, 161а varaқ.

²³⁷ Қўлёзма, 161а varaқ.

келтирган ғазаллари тўла маънодаги ҳаётий ва халқчил асарлар бўлиб, дунёвий руҳда ёзилганлиги, унинг марказида реал инсон турганлиги, бадий жиҳатдан пухта ва гўзаллиги билан ажралиб туради.

Гадой лирикасида дунёвий севгини куйловчи ишқ темаси етакчи ўрин тутса-да, шоир ўзининг ҳаётга муҳаббат, табиат гўзалликларидан завқланиш, ўзининг ҳис-туйғу, ўй-фикрларини, орзу ва интилишларини, ижтимоий-фалсафий мушоҳадаларини, ўзи яшаган замондан норозилигини лирик формада, бадий жиҳатдан юксак қилиб ифодалагандир. Юқоридаги ижобий хусусиятлари билан Гадой XV аср шеърнатиға сезиларли ҳисса қўшган ўзбек шоирлари орасидан муносиб ўрин эгаллайди.

ХУЛОСА

Ҳозирги кунда ўтмиш алломалар меросини марксча-ленинча илмий методология асосида ўрганиш кун тартибидаги муҳим масалалардандир. КПСС XXV съездининг тарихий қарорларида, СССР Олий Советининг «Тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги Қонуни ва СССР-нинг янги Конституциясида маданий мерос ва унинг бизнинг давримиздаги ўсиб бораётган роли, халқларни қардошлиқ руҳида тарбиялаш, уларга эстетик озуқа бериш соҳасидаги аҳамияти ўзининг ёрқин ифодасини топгандир.

Шу жиҳатдан, XV аср ўзбек адабиётининг йирик вакили Мавлоно Гадоийнинг ижодий меросини ўрганиш давримиз кишиларини эстетик тарбиялашда муҳим аҳамиятга моликдир.

XV асрнинг мураккаб ижтимоий-сиёсий шароитида яшаб ижод этган Мавлоно Гадоий ўзбек дунёвий адабиётининг шаклланишида алоҳида салмоққа эга бўлган сиймолардандир. У Алишер Навоийгача бўлган ўзбек дунёвий адабиётининг заминдорларидан бири сифатида бизга соф ўзбек тилида яратилган бадий хазинани мерос қилиб қолдирган.

Яқин йилларгача ўзбек классик адабиёти тарихи тадқиқотчиларига Мавлоно Гадоийнинг айрим ғазалларигина маълум эди, холос. Кейинги йилларда шоир Гадоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш борасида бир қатор илмий изланишлар амалга оширилди. Аммо, 1970 йилда Париж «Миллий кутубхонаси»да сақланаётган «Девони Гадо» қўлёзмаси микрофильмининг олиниши шоир ҳаёти ва ижодини янада мукамалроқ ўрганиш имконини берди.

Ўз ғазалларини «Гадо» ва «Гадой» тахаллуслари билан ижод қилган бу шоирнинг асл исми номаълум бўлиб, тахминан 1403—1404 йиллар атрофида туғилган. У салкам бир аср умр кўрган, яъни XV асрнинг бошидан охиригача яшаган ва умрининг кўп қисми Хирот шаҳрида кечган.

Шоирни етиштирган XV аср тарихда маданият, адабиёт, фан, санъат, меъморчиликнинг ривож топган даври бўлса, иккинчи томондан, реакция руҳонийларнинг роли ортган, адолатсизлик кучайган давр ҳам эди. Замоначининг бу ижтимоий, маданий-сиёсий воқеалари Гадойнинг дунёқарашига, адабий фаолиятига ва бадий маҳоратига маълум даражада таъсир этган.

Шоир Гадой ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан қуйи табақага мансуб бўлиб, бирмунча қийин шароитда ҳаёт кечирган деб тахмин қилиш мумкин. Бу ҳақда унинг ғазалларидаги айрим маълумотлар ҳам гувоҳлик беради. Навойнинг хабар беришича, Гадой Темурийлардан Абулқосим Бобир даврида машҳур шоир сифатида танилган ва ғазалларининг шухрати бутун мамлакатга тарқалган.

Замонасидаги туркиғўй шоирларнинг машҳурларидан бўлган шоир Гадойнинг дунёвий характердаги лирик мероси эски ўзбек тилида яратилган бўлиб, у лириканинг ғазал, мустазод, қасида ва қитъа жанрларида ижод қилинган.

Гадой таркидунёчиликка қарши ердаги ҳаётни, инсоний севгини куйлаши билан Навойгача бўлган ўзбек дунёвий адабиётининг етук вакилларида бири сифатида диққатга сазовордир. Гадой лирикасида ишқ, севги мавзуйига бағишланган ҳамда Шарқ поэзиясининг энг севимли жанри бўлган ғазаллар асосий ўринни эгаллайди. Шоир ўз ғазалларида реал ҳаёт ва унинг неъматларидан баҳраманд бўлишни куйлаш билан бирга ўзининг замонага нисбатан танқидий муносабатини ифодаловчи ижтимоий-сиёсий мазмундаги ғояларини ҳам акс эттирган.

Гадой шарқ классик поэтикасининг асосий тармоқлари — илми аруз, илми бадеъ ва илми қофия сингарн шеърийят қондаларини мукаммал эгаллаган шоирдир¹.

¹ Гадой бадий маҳорати ҳақида тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: Эркин Аҳмадхўжаев, Шоир Гадойнинг бадий маҳоратига доир, «Адабий мерос», 3-том, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1973, 58—69-бетлар.

У ўзгача яшаган санъаткорларнинг бадний маҳорат соҳасида қўлга киритган ютуқларини пухта ўзлаштирган ва ўз замондошлари қатори Навоий ва бошқа шоирлар ижодида из қолдира олган адибдир.

Ўз она тили ва халқ оғзаки поэзиясининг энг нозик қирраларини яхши билган Гадоий аруз вазнининг турли хил баҳрларидан санъаткорлик билан фойдаланган. Шоир ғазаллари халқ қўшиқларига яқин, яъни туркий арузнинг энг енгил ва ўйноқи вазнларида ижод қилинган. Гадоий ижодининг халқчиллиги, унинг халқ ижодига яқин вазнларни танлаши ва кўпроқ шу вазнларда ижод этишидадир.

Гадоий қофия ва радифларни қўллашда ҳам моҳирлик кўрсатган. У қофия ва радифдан ғазалларнинг мазмунли, таъсирли, бадний жиҳатдан юксак бўлишини кўзда тутган ҳолда фойдаланган. Шоир лирикасида салафлари ва замондошлари ижодида қўлланилган анъанавий радифлар билан бирга, фақат унинг ижодига мансуб бўлган қофия ва радифлар ҳам мавжуд. Гадоий ғазалларидаги қофия ва радифларнинг кўпчилик қисми соф туркий сўзлардан тузилган бўлиб, улар икки ва ҳатто уч сўзлардан ташкил топганлиги билан ҳам диққатга лойиқдир.

Шоир мероси таркибида бизга етиб келган халқ ҳикматлари ўзбек мақолларининг тарихийлигини ва уларнинг XV асрдаги шакл ҳам мазмунини билиб олишга хизмат қилади. Гадоий лирик меросидаги фалсафий фикрларни ўзида жамлаган ҳикматли байт ва мисралар бой ҳаётий тажрибага эга бўлган шоирнинг ижодхонасида яратилган, деб айта оламиз.

Гадоий ғазалларида ўзи яшаган давр маиший ҳаёти, ҳунармандчилиги, савдо-сотиғи, шаҳар аҳли ўртасида кенг тарқалган расм-русм, урф-одат, воқеа, ҳодисаларга доир ҳаётий детал ва образлардан ҳам маҳорат билан фойдаланган. Шунингдек, ўз замондошлари каби бадний тасвир яратишда осмон жисмлари, сайёралар, юлдуз номлари, ҳаракат-ҳолатидан ўринли фойдалангандир.

Шоир лирикаси услубининг табиий ҳамда таъсирчанлигини таъмин этувчи омиллардан бири тасвир объектининг конкретлиги, бир қатор ғазалларини ўз турмушидаги баъзи воқеалар таъсирида ижод этилганлигидадир.

Гадойй лирикасининг яна бир қимматли томони шундаки, у ўша даврда ўзбек тилида етук ва баркамол адабиёт яратиш мумкинлигини амалда кўрсатди. У ўз туркигуй замондошлари билан ҳамкорликда ўзбек адабий тилининг ривож топишига ва унинг асосий адабий тиллардан бирига айланишига хизмат қилди. Гадойй ғазалиёти арабча сўзларни бошқа шоирларга нисбатан анча кам ишлатганлиги билан ҳам ажралиб туради.

Гадойй XV аср ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётида ижобий ҳодиса бўлган ижодиёти билан адабиётимиз тарихидан муносиб ўрин эгаллашга ва юқори баҳоланишга лойиқ санъаткордир.

МУНДАРИЖА

Қириш	3
Гадоий меросини ўрганиш тарихидан	7
Гадоий меросининг ғоявий мазмуни	49
Хулоса	106

На узбекском языке

Эркин Ахмедходжаев

ГАДОИ

(Жизнь и литературное наследие)

*Ўзбекистон ССР ФА Қўлғамалар институти илмий совети,
ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими
томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Д. Мўминова*
Техмуҳаррир *Ҳ. Қорабоева*
Корректор *Ф. Умарова*

ИБ № 545.

Теришга берилди 30/VIII-1978 й. Босишга рухсат этилди 20/X-1978 й. P08500.
Формати 84×108^{1/2}. Босмахона қозғ № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма.
Шартли босма л. 5,88. Ҳисоб-нашриёт л. 5,5. Тиражи 4000. Заказ 207.
Баҳоси 80 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент М. Горький проспекти, 79.

Аҳмадхўжаев Эркин.
Гадоний (Ҳаёти ва ижодий
мероси) Масъул муҳаррир:
Ҳ. Сулаймон. Т., «Фан», 1978С.—
110 б.
В надзг.: ЎзССР ФА

Қўлёмалар институти

Ахмедходжаев Э. Гадон
(Жизнь и литературное насле-
дие).

Уз1